

Hadis Literatürünün Oluşumu ve Gelişimi: Pavel Pavlovitch'in The Encyclopaedia of Islam Three'deki 'Hadith' Maddesi Üzerine Bir İnceleme

The Formation and Development of Hadith Literature: A Study of Pavel Pavlovitch's 'Hadith' Entry in The Encyclopaedia of Islam Three

Bilge Kılıç^{1*}

¹Dr. Milli Eğitim Bakanlığı, Diyarbakır, Türkiye.
ror.org/00jga9g46

*Sorumlu yazar / Corresponding author:
bilgetes@hotmail.com.tr

Öz: Bu makale, *The Encyclopaedia of Islam*'ın üçüncü edisyonunda (EI³) Pavel Pavlovitch tarafından kaleme alınan "Hadith" maddesini merkeze alarak hadis literatürünün oluşumu ve gelişimini incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, Pavlovitch'in değerlendirmelerini hem kendisinden önceki iki edisyonda "Hadith" maddesini kaleme alan Th. W. Juynboll (EI¹) ve James Robson'un (EI²) yaklaşımlarıyla karşılaştırmak hem de klasik İslâmî kaynaklar ve modern hadis araştırmaları bağlamında tahlil etmektir. Bu doğrultuda makalede öncelikle Juynboll ve Robson'un hadislerin rivayeti, derlenmesi, tasnifi ve Şîî hadis literatürüne dair temel kabulleri ana hatlarıyla değerlendirilmektedir. Daha sonra Pavlovitch'in "Hadith" maddesinde hadis literatürünün oluşumuna ve gelişimine ilişkin ileri sürdüğü görüşler sistematik bir çerçevede ele alınmaktadır. Bu bağlamda hadis rivayetinin başlangıcı ve nakil biçimleri, erken dönem hadis derlemelerinin mahiyeti, musannef türünün ortaya çıkışı ve erken örnekleri, müsned türünün doğuşu ve temel özellikleri ile hadis literatüründe zamanla ortaya çıkan türsel çeşitlenmeye dair değerlendirmeleri ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Araştırma sonucunda Pavlovitch'in hadis literatürüne dair sunduğu değerlendirmelerin önceki edisyonlarında hâkim olan konu başlıklarıyla belirli ölçülerde süreklilik arz ettiği bununla birlikte bazı noktalarda farklılaşmalar içerdiği tespit edilmiştir. Hadis ve sünnetin erken dönemine ilişkin iddialarının temelde Joseph Schacht ve G. H. A. Juynboll tarafından geliştirilen oryantalist iddialarla yakından ilişkili olduğu görülmüştür. Musannef türü eserleri müsnedlerden önce konumlandırmasının önemli bir katkı olduğu, buna karşılık erken dönem musannefleri çoğunlukla kişisel notlar olarak nitelendirmesinin bu eserlerin ilmî niteliğini yeterince yansıtmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca müsned kavramını ağırlıklı olarak sahâbî ravilere göre yapılan tertip biçimiyle sınırlandırdığı, bu nedenle hadis telif faaliyetlerinin ilmî derinliğini ve çeşitliliğini tam olarak yansıtmadığı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, *The Encyclopaedia of Islam* (EI³), Pavel Pavlovitch, "Hadith" Maddesi, Hadis Literatürü.

Abstract: This article examines the formation and development of hadith literature by taking as its focal point the entry "Hadith" authored by Pavel Pavlovitch in the third edition of *The Encyclopaedia of Islam* (EI³). The primary aim of the study is both to compare Pavlovitch's assessments with the approaches of Th. W. Juynboll (EI¹) and James Robson (EI²), who authored the "Hadith" entry in the preceding two editions, and to analyze them within the framework of classical Islamic sources and modern hadith research. Accordingly, the article first outlines the fundamental assumptions of Juynboll and Robson regarding the transmission, compilation, classification of hadiths, and the Shīî hadith literature. It then addresses, within a systematic framework, the views advanced by Pavlovitch in his "Hadith" entry regarding the formation and development of hadith literature. In this context, his assessments of the beginnings of hadith transmission and modes of transmission, the nature of early hadith compilations, the emergence of the muṣannaf genre and its early examples, the rise of the musnad genre and its principal characteristics, and the genre-based diversification that gradually emerged within hadith literature are analyzed in detail. The study concludes that Pavlovitch's evaluations of hadith literature exhibit a certain degree of continuity with the dominant thematic headings of the earlier editions of *The Encyclopaedia of Islam*, while at the same time containing points of divergence. It is observed that his claims concerning the early period of hadith and sunna are closely connected, at a fundamental level, with the orientalist arguments developed by Joseph Schacht and G. H. A. Juynboll. While his positioning of muṣannaf works prior to musnads constitutes an important contribution, it is understood that his characterization of early muṣannafs predominantly as personal notes does not sufficiently reflect the scholarly nature of these works. Furthermore, it is emphasized that by largely restricting the concept of musnad to a form of arrangement based on Companion transmitters, he fails to fully capture the scholarly depth and diversity of hadith compilation activities.

Keywords: Hadith, *The Encyclopaedia of Islam* (EI³), Pavel Pavlovitch, "Hadith" Entry, Hadith Literature.

Geliş / Received: 19.01.2026

Revizyon / Revision: 23.03.2026

Kabul / Accepted: 22.03.2026

Yayımlanma / Online: 30.06.2026

Giriş

The Encyclopaedia of Islam, Batı'da İslâm medeniyeti, tarihi ve düşüncesi üzerine yürütülen akademik araştırmaların kapsamlı örneklerinden biridir. Leiden merkezli E. J. Brill yayınevi tarafından yayıma hazırlanan bu ansiklopedi, yirminci yüzyılın başlarından günümüze kadar üç ayrı edisyon hâlinde yayımlanmış; her yeni baskı, içerik ve yöntem bakımından bir önceki baskıya göre farklılıklar ortaya koymuştur.¹ "Hadîth" maddesi tüm edisyonlarda ele alınan ve içerik bakımından belirli farklılıklar gösteren temel maddelerden biridir. İlk edisyondaki "Hadîth" maddesi, dönemin tanınmış oryantalistlerinden Th. W. Juynboll² (1866-1948) tarafından kaleme alınmıştır. Juynboll bu maddede hadisin mahiyetini, tasnif sistemini, rivayet yollarını, isnad yapısını ve hadis tenkidıyla ilgili meseleleri ele almıştır. Ayrıca erken dönem hadis koleksiyonları ile bu koleksiyonların teşekkül süreçlerine dair bilgiler sunmuştur. Verdiği bu bilgilerin önemli bir kısmı bazı batılı hadis araştırmacılarının çalışmalarına dayanmakta ve metin içi atıflarda bu durum açıkça görülebilmektedir.³ İkinci edisyonda "Hadîth" maddesi bu kez James Robson (1890-1981) tarafından kaleme alınmıştır. Robson'un çalışması, Juynboll'un bıraktığı yerden devam etmekte ancak hadisin tarihsel gelişimi, hadis koleksiyonlarının oluşumu, hadis tenkidi yöntemleri ile hadisin tahammül ve edâ yolları gibi alanlarda dikkat çekici farklılıklar sergilemektedir.⁴ Üçüncü edisyondaki "Hadîth" maddesi, Pavel Pavlovitch tarafından yazılmıştır. Pavlovitch, kendisinden önceki iki yazarın ele aldığı temel konulara değinmekle birlikte bu meseleleri daha sistematik ve farklı bir içerikte incelemiştir. Öncelikle Pavlovitch, hadis kavramının tanımı ve Kur'an ile ilişkisi üzerinde durmuş; "hadîth", "khabar", "athar" ve "sunna" kavramlarının anlamlarına ve aralarındaki farklılıklara değinmiştir. Daha sonra hadislerin temel yapısını oluşturan "matn" ve "isnâd" kavramlarını ele alarak isnad sisteminin doğuşu ve rivayet geleneğinin gelişimi süreçlerini açıklamıştır. Pavlovitch, bu teorik çerçevenin devamında hadisin sözlü aktarım sürecinden yazılı derlemelere geçişini, ilk hadis toplama faaliyetlerini ve erken dönem hadis koleksiyonlarının oluşumunu açıklamıştır. Hadis literatürünün gelişiminde önemli sayılan "altı kitap kanonunun"⁵ teşekkülünü, bu eserlerin otoritesini ve ayrıca Şîî hadis külliyyatının oluşum sürecini de kısmen ele almıştır. Maddenin en geniş bölümü, hadis tenkidine ayrılmıştır. Bu kısımda Pavlovitch isnad eleştirisi, rivayet zincirlerinin türleri, ravi güvenilirliği, metinlerdeki çelişkilerin çözüm yöntemleri, lafzen ve mâna ile rivayet gibi temel meseleleri izah etmiştir. Nihayetinde Pavlovitch, modern dönem hadis araştırmalarına yer vererek 19. yüzyıldan 21. yüzyıla uzanan süreçte hem Batılı hem de Müslüman araştırmacıların yaklaşımlarını sunmuştur. Bu bağlamda Ignaz Goldziher (1850-1921), Joseph Schacht (1902-1969), Fazlurrahman (1919-1988), G. H. A. Juynboll (1935-2010),⁶ M. Mustafa el-A'zamî (1932-2017), Harald Motzki (1948-2019), Gregor Schoeler ve İftikhar Zaman gibi önemli araştırmacıların görüşlerini özetlemiş ayrıca sünnet kavramının tarihsel evrimi, "common link teorisi" ("müşterek râvi teorisi"), isnad-metin analizi (ICMA) ve hadislerin güvenilirliği gibi konuları değerlendirmiştir.⁷ Bu yönüyle Pavlovitch'in çalışması yalnızca hadis literatürünün tarihsel gelişimini değil, aynı zamanda hadis araştırmalarının modern dönemde geçirdiği metodolojik dönüşümü de yansıtan bir inceleme niteliği taşımaktadır.

Pavlovitch'in hadis literatürüne ilişkin aktardığı bilgiler, İslâmî kaynaklarla karşılaştırıldığında kimi noktalarda yüzeysel kalmakta, yer yer hatalı değerlendirmeler ve önemli eksiklikler içermektedir. Söz konusu durum, Pavlovitch'in görüşlerinin sistematik bir şekilde ele alınarak değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu sebeple makalede "Hadîth" maddesi esas alınarak Pavlovitch'in hadis literatürüne dair ortaya koyduğu görüşler incelenecektir. Mevcut araştırmalar incelendiğinde, Pavlovitch'in "Hadîth" maddesini bu perspektiften merkeze alan müstakil bir çalışmanın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Maddenin tarihî arka planını ortaya koymak amacıyla araştırmada Juynboll'un ve Robson'un "Hadîth" maddelerinde hadis literatürüne dair ileri sürdükleri değerlendirmelere kısaca değinilecek ve bu değerlendirmelerde görülen eksikliklere dikkat çekilecektir. Ayrıca Pavlovitch'in etkilendiği Batılı araştırmacıların görüşleri de vurgulanacaktır. Bu sayede Pavlovitch'in görüşlerinin hangi yaklaşımlar zemininde şekillendiği daha anlaşılır hâle

¹ *Eİ3*'ün editörlerinden Everett K. Rowson ile yapılan bir söyleşi, ansiklopedinin edisyonlarının ortaya çıkış sebepleri, editoryal yapısı ve metodolojik farklılıkları hakkında bilgi sunmaktadır. Bk. Fatma Betül Güney Altıntaş, "Encyclopaedia of Islam Three" Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 11/3 (2011), 205-212.

² Ansiklopedide kısaltma hâlinde verilen Th. W. Juynboll'un isminin açılımı Theodorus Willem Juynboll'dur.

³ Th. W. Juynboll, "Hadîth", *The Encyclopaedia of Islam First Edition* (Leiden: Brill, 1927), 2/189-194.

⁴ James Robson, "Hadîth", *The Encyclopaedia of Islam New Edition* (Leiden: Brill, 1986), 3/23-28.

⁵ Çalışmada kullanılan "kanon" kavramı, Batılı hadis araştırmacıların terminolojisini takip etmek amacıyla tercih edilmiştir. Dolayısıyla bu kullanım, İslâm geleneğinin terminolojisini yansıtmaya iddiası taşımamaktadır.

⁶ İsim benzerliğinden doğabilecek karışıklıkları önlemek amacıyla çalışmada G. H. A. Juynboll'un adı her kullanımda tam biçimiyle zikredilecek, Th. W. Juynboll için ise ilk atıftan sonra yalnızca soyadı kullanılacaktır.

⁷ Pavel Pavlovitch, Sofia St. Kliment Ohridski Üniversitesi Arap ve Sâmî Çalışmaları bölümünde Orta Çağ Arap-İslâm Medeniyeti alanında profesör olarak görev yapmaktadır. 1992 yılında Bağdat Üniversitesi Tarih bölümünden mezun olmuştur. Aynı bölümde 1998 yılında "The Qur'anic Term Allâh and the Transition between the Jâhiliyya and Early Islam" başlıklı doktora tezini tamamlamıştır. Daha sonra 2015 yılında Filoloji bölümünde "Between Scripture and Canon: The Formation of the Islamic Understanding of Kalâla in the Second Century AH (718-816 CE)" başlıklı ikinci doktora tezini hazırlamıştır. Çalışma alanları arasında erken dönem Sünî hadis nakli ve eleştirisi ile Câhiliye dönemi ve erken dönem İslâm medeniyetinde Arap tarihi gibi konular öne çıkmaktadır. Pek çok kitap ve makalesi bulunan Pavlovitch, *The Encyclopaedia of Islam*'ın üçüncü edisyonuna yazdığı maddelerle katkıda bulunmuştur. "Hadîth", "Hadith Criticism" ve "Muslim b. al-Hajjâj" bu ansiklopedide kaleme aldığı en önemli maddeler arasında yer almaktadır. Bk. Pavel Pavlovitch, "Hadith Criticism", *The Encyclopaedia of Islam Three*, ed. Kate Fleet vd. (Leiden - Boston: Brill, 2019), 39-51; Pavel Pavlovitch, "Muslim b. al-Hajjâj", *The Encyclopaedia of Islam Three*, ed. Kate Fleet vd. (Leiden - Boston: Brill, 2023), 59-75; Pavel Pavlovitch, "Hadith", *The Encyclopaedia of Islam Three*, ed. Kate Fleet vd. (Leiden - Boston: Brill, 2018), 48-61; Fatma Betül Altıntaş (ed.), *Batı'da Hadis Araştırmaları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2025), 10-11; Fatma Betül Altıntaş (ed.), *Oryantalizmin Ötesinde Batı'da Hadis ve İslâm Araştırmaları Üzerine Söyleşiler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2025), 81-82.

getirilecektir. Pavlovitch'in hadis literatürüne dair tespitleri aktarılırken atıfta bulunduğu kaynaklara da işaret edilecektir. Hadis literatürü tasavvuruna ilişkin önemli ipuçları sunması sebebiyle Pavlovitch'in *Muslim al-Naysâbüri (d. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-* adlı eseri⁸ ile "The Origin of the Isnâd and al-Mukhtâr b. Abî 'Ubayd's Revolt in Kûfa (66-7/685-7)"⁹ isimli makalesine de zaman zaman başvurulacaktır.

1. The Encyclopaedia of Islam'ın "Ḥadīth" Maddesinde Hadis Literatürü

The Encyclopaedia of Islam'ın ilk edisyonunda (EI¹) Juynboll, hadis literatürünün oluşum sürecine ilişkin değerlendirmesinde öncelikle farklı âlimler tarafından pek çok hadis derlemesinin hazırlanmış olduğuna dikkat çeker. İlk dönemlerde hadislerin konularına göre değil ravilerine göre düzenlendiği bilgisini paylaşır. Müsned olarak adlandırılan bu tür derlemeler içinde en çok bilinenin Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *el-Müsned* adlı eseri olduğunu kaydeder. Bazı âlimlerin büyük hadis koleksiyonlarında yer alan rivayetleri kullanım kolaylığı sağlamak amacıyla alfabetik biçimde düzenlediklerini, bazılarının Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) *el-Muvatta'*nda veya hadis derlemesi olarak tasarlanmamış benzeri eserlerde bulunan rivayetleri ayrı koleksiyonlar hâline getirme yoluna gittiklerini de zikreder. Juynboll, daha sonraki derlemelerin büyük çoğunluğunun hadisleri konularına göre düzenlemeye yöneldiğini ifade eder. Konularına göre düzenlenmiş olan bu eserler "musannef" olarak adlandırılmıştır.¹⁰

Juynboll'un hadis literatürünün teşekkül sürecine dair bu değerlendirmelerinin büyük ölçüde Goldziher'in *Muslim Studies* adlı eserinin ikinci cildinde yer alan muhtevayı takip ettiği söylenebilir. Zira maddedeki muhteva eserdeki bilgilerin özeti mahiyetindedir.¹¹ Bu yaklaşım, hadis literatürünün tarihsel gelişimini ele alması bakımından Müslüman âlimlerden bazı noktalarda farklı bir perspektif sunsa da hadis kaynaklarını yeterince dikkate almaması sebebiyle ihtiyatla ele alınmayı gerektirmektedir. Juynboll, ilk hadis koleksiyonlarının ravilere göre düzenlenen müsned türü eserler olduğunu ileri sürerken erken dönem musannef geleneğini ikincil bir aşama gibi sunmaktadır. Oysa kaynaklar İbn Cüreyc (öl. 150/767), İbn Ebû Arûbe (öl. 156/773) ve Rebî' b. Sabîh (öl. 160/777) gibi isimlerin daha erken dönemde konularına göre tasnif edilmiş eserler telif ettiğini;¹² müsned türünün ise Nuaym b. Hammâd (öl. 228/843), Ubeydullah b. Mûsâ (öl. 213/828) ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (öl. 204/819) gibi daha geç dönem muhaddisler tarafından ilk kez telif edildiğini¹³ göstermektedir. Bu veriler, musannef türünün müsnedlerden sonra değil aksine onlardan önce ortaya çıktığına işaret etmekte ve Juynboll'un hadis tasnif tarihine dair kronolojisini temelden tartışmalı hâle getirmektedir.

Juynboll, musannef türü eserler arasından altı kitabın adeta Kur'an'ın ardından ikinci derecede kutsal otoriteye sahip kitaplar olarak görüldüğünü belirtir. Juynboll bu altı derleme içinde Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim'in (öl. 261/875) eserlerinin özel bir konuma sahip olduğunu ve her iki muhaddisin yalnızca kesin olarak sahih addedilen rivayetleri eserlerine dâhil ettiklerini ancak şartlarının aynı olmadığını da vurgular. Buna karşılık Juynboll, diğer dört muhaddisin eserlerindeki rivayetlerin konu itibarıyla neredeyse tamamen sünnetle ilgili olduğunu bu sebeple bu dört eserin genellikle sünen kitapları olarak anıldığını zikreder.¹⁴ Juynboll'e göre üçüncü yüzyılda Dârimî'nin (öl. 255/869) *es-Sünen'i* gibi başka derlemeler meydana gelmişse de Müslüman dünyasında bunların hiçbiri kalıcı bir şekilde "altı kitap" olarak bilinen eserlere atfedilen prestije erişememiştir. Bu kabul bir anda gerçekleşmiş de değildir. Özellikle İbn Mâce'nin (öl. 273/887) kitabı, içerdiği zayıf rivayetler sebebiyle uzun süre ihtiyatla karşılanmıştır. Bu eserlerin otoritesi onları tenkit dışı da bırakmamıştır. Nitekim Dârekutnî (öl. 385/995) Buhârî ve Müslim'deki 200 rivayetin zayıf olduğunu gösteren bir eser telif etmiştir. Hadis tarihinin ilerleyen dönemlerinde derleme, erbaîn ve şerh çalışmalarının yapıldığını belirten Juynboll, Şii hadis literatür sürecini de değerlendirir. Juynboll'un değerlendirmesine göre Şii'ler, hadisi kendi bakış açılarından değerlendirmişler ve yalnızca Hz. Ali (öl. 40/661) ile onun taraftarlarına dayanan rivayetleri güvenilir kabul etmişlerdir. Bu yaklaşımın sonucu olarak Şii gelenek kendine özgü bir hadis literatürü oluşturmuş; Küleynî (öl.

⁸ Pavlovitch, *The Encyclopaedia of Islam Three* için hazırlamaya başladığı "Muslim b. al-Ḥajjāj" başlıklı madde üzerine yürüttüğü çalışmayı zamanla daha kapsamlı bir araştırmaya dönüştürmüştür. Pavel Pavlovitch, *Muslim al-Naysâbüri (d. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-* (Leiden - Boston: Brill, 2023), IX.

⁹ Pavel Pavlovitch, "The Origin of the Isnâd and al-Mukhtâr b. Abî 'Ubayd's Revolt in Kûfa (66-7/685-7)", *al-Qanṭara* 39/1 (2018), 17-48.

¹⁰ Juynboll, "Ḥadīth", 2/192.

¹¹ Krş. Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, ed. S. M. Stern, çev. C. R. Barber - S. M. Stern (London: George Allen & Unwin, 1971), 2/209-248; Juynboll, "Ḥadīth", 2/192-193. Goldziher'in eserinin ikinci cildinde hadis ve sünnet, İslâm'da fırka kavgaları ve hadis, hadislerin uydurulmasına karşı tepki, eğitim ve eğlence aracı olarak hadis, talebu'l-hadis, hadislerin yazılması, hadis literatürü gibi başlıca konulara yer verilmiştir. Hadis literatürü başlığı altında hadislerin kitâbeti, tedvîn edilmesi, tasnifi ve tasnif sonrası gelişim safhaları geniş biçimde ele alınmıştır. Goldziher'in hadis anlayışı için ayrıntılı bk. Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yay., 2014), 135-294; Rahile Kızılkaya Yılmaz, "Goldziher'in Hadise Yaklaşımını Belirlemesi Açısından Erken Dönem İslam Toplumu Tasavvuru", *Darulfunun İlahiyat* 32/2 (2021), 421-456.

¹² Ebû Abdillâh ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût, vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 7/111; Mustafa b. Abdullâh Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrût: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/34; Siddîk Hasan Han el-Kannevci, *Ebcedü'l-'ulûm*, thk. Abdülcebâr Rüzgâr (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1978), 1/344. İlk musannifler için bk. el-Hasan b. Abdîrrahmân er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. M. Accâc el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 611-613; Ebû Tâlib el-Mekki, *Kütü'l-kulûb* (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 2001), 1/440-441; Ebû Abdillâh ez-Zehabî, *Târîhü'l-İslâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 3/776.

¹³ Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 181; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâyâbî (Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1415), 2/599.

¹⁴ Juynboll, "Ḥadīth", 2/192-193.

329/941), Kummî (öl. 381/991), Tûsî (öl. 459/1067) ve eş-Şerîf el-Murtazâ (öl. 436/1044) veya kardeşi Radî'ye (öl. 406/1015) nispet edilen eserler olmak üzere beş esere büyük bir saygı göstermiştir.¹⁵

Juynboll'un *Kütüb-i Sitte*'ye dair değerlendirmelerinde öncelikle bir indirgeme sorunu dikkat çekmektedir. Juynboll, altı kitabı yaygın kabule göre Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd (öl. 275/889), Tirmizî (öl. 279/892), Nesâî (öl. 303/915) ve İbn Mâce ile sınırlamakta ancak tarihsel süreçte bu listenin sabit olmadığını belirtmemektedir. Nitekim bazı dönemlerde İbn Mâce'nin yerine Dârimî'nin veya Mâlik'in eserleri altı kitap arasında sayılmıştır.¹⁶ Dârimî'nin eserini İbn Mâce'ye tercih eden yaklaşımların varlığı, Juynboll'ün Dârimî'nin *es-Sünen*'inin hiçbir zaman *Kütüb-i Sitte*'ye atfedilen prestije ulaşmadığı yönündeki iddiasını da bir anlamda tartışmalı hâle getirmektedir. Juynboll'ün *Kütüb-i Sitte*'nin zamanla Kur'an'dan sonra ikinci derecede kutsal bir otorite kazandığına dair tespiti ile Buhârî ve Müslim'in yalnızca kesin olarak sahîh rivayetleri aldıkları yönündeki vurgusu da metnin kendi iç bütünlüğü açısından tutarlı görünmemektedir. Zira Juynboll, İbn Mâce'nin eserinin zayıf rivayetler sebebiyle uzun süre ihtiyatla karşılandığını ve Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'de yer alan yaklaşık iki yüz rivayeti tenkit eden müstakil bir eser telif ettiğini bizzat aktarmaktadır. Bu örnekler, söz konusu eserlerin iddia ettiği gibi İslâm ilim geleneğinde mutlak anlamda kutsal bir otorite kazandığını göstermemektedir.¹⁷ Sünen türü eserleri neredeyse tamamen sünnetle ilgili hukuk koleksiyonları olarak tasvir etmesi de literatürün iç çeşitliliğini yeterince yansıtmamaktadır. Tirmizî'nin ve Ebû Dâvûd'un eserleri incelendiğinde dikkat çekilen muhtevayı içermeyen pek çok kitap başlığının bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Son olarak Şîî hadis literatürüne dair değerlendirmelerinde eksiklikler ve hatalar bulunmaktadır. Juynboll, Şîî hadis geleneğini beş temel eserle sınırlamakta ve bu eserlerden önceki literatüre neredeyse hiç atıfta bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra Kummî'ye nispet edilen eserin isminde hatalar yapmakta¹⁹ ve *Nehcü'l-belâga*'nın nispeti konusunda farklı görüşleri zikretmesine rağmen bu eserin muhtevasının Hz. Ali'ye aidiyeti etrafında şekillenen tartışmalara değinmemektedir.²⁰

Hadislerin yazımı, derlenmesi ve tasnifi sürecine dair Juynboll'ün değerlendirmeleri, *The Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci edisyonunda (*EI²*) Robson'un çalışmasında farklı vurgularla yeniden ele alınmaktadır. Robson, başlangıçta rivayetlerin başlangıçta yalnızca sözlü olarak aktarılmasının teşvik edildiğine dair görüşlerin varlığına dikkat çeker. Bununla birlikte Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inde arka arkaya nakledilen iki rivayeti öne çıkarır. Bu rivayetlerden biri Hz. Peygamber'in hadislerin yazılmasını emrettiğini bildirirken diğeri bunun yasaklandığını²¹ ifade etmektedir. Yazının yasaklanmasına ilişkin görüş ne kadar gerekçelendirilmeye çalışılmış olursa olsun Robson'a göre erken dönemlerde bile şahsi istifade için notlar tutan kimseler vardı ve bu notlar sonradan meydana getirilen kapsamlı eserler için bir temel teşkil etmiştir. Bireysel çabalar arasında Robson özellikle Urve b. ez-Zübeyr (öl. 94/713) ile Zührî'ye (öl. 124/742) işaret etmekte ve bazı sahâbîlerin rivayetleri topladıkları sahîfelerden söz edildiğini de aktarmaktadır. Hadislerin formel biçimde derlenmesi süreci Robson'a göre öncelikle müsned türü eserlerle başlamıştır. Mâlik'in *el-Muvatta*'ı konu başlıklarına göre tertip ettiğini belirtmekle birlikte Robson, musannef türündeki önemli eserlerin derlendiği dönem olarak 3./9. yüzyılı gösterir. Musannef literatürü içinde zamanla öne çıkan altı eserin, hadis geleneğinde özel bir konum edindiğini belirtir. Bunlardan en güvenilirleri olarak Buhârî ile Müslim'in eserlerine işaret eder. Bu iki eseri Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin eserleri takip eder. Bu eserlerin dışında kalan hadis derlemelerinin önemini de göz ardı etmez. Dârimî, Dârekutnî (öl. 385/995) ve Beyhakî (öl. 458/1066) gibi müelliflerin eserlerinin geniş çaplı şöhrete erişmemiş olsa bile önemli görüldüğünü ve onlardan da alıntılar yapıldığını aktarır. Robson nihayetinde Şîî geleneğin yalnızca Ehl-i Beyt kanalıyla aktarılan rivayetleri kabul eden ayrı bir literatür inşa ettiğini vurgular. Şîî hadis literatürüne dair değerlendirmelerinde Robson, Juynboll'un zikrettiği ilk dört esere yer vermekte ve bu eserlerden önceki literatüre değinmemekte ayrıca Tûsî'nin eserini 'al-İbtisâr fî mâ 'khtulifa fîhi min al-akhbâr' olarak hatalı kaydetmektedir.²² Sonuç olarak Robson'un müsned türü eserlerin musanneflerden önce telif edildiği yönündeki değerlendirmeleri büyük ölçüde Juynboll'un sunduğu içerikle örtüşmektedir. Aynı durum Şîî hadis literatürüne dair genel değerlendirmeler için de söz konusu edilebilir.²³ Bu bağlamda Juynboll'a yöneltilen temel eleştirilerin önemli bir kısmının Robson için de geçerli olduğu söylenebilir.

¹⁵ Juynboll, "Hadîth", 2/193.

¹⁶ Sa'd b. Abdullah el-Hamîd, *Menâhicü'l-Muhaddisîn* (Riyâd: Dâru 'Ulûmî's-Sünne, 1420/1999), 226-228.

¹⁷ Juynboll, "Hadîth", 2/192-193.

¹⁸ Ebû İsa Muhammed et-Tirmizî, *el-Câmi'ü'l-kebir*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), "Ebvâbu's-Siyer", "Ebvâbu Fedâilü'l-Cihâd", "Ebvâbu'l-Kader", "Ebvâbu'l-Fiten", "Ebvâbu'r-Rü'yâ", "Ebvâbu'z-Zühd", "Ebvâbu Sifati'l-Kiyâme ve'r-Rekâik ve'l-Vera", "Ebvâbu Sifati'l-Cenne", "Ebvâbu Sifati Cehennem", "Ebvâbu'l-İmân", "Ebvâbu'l-İlm", "Ebvâbu'l-İstîzân ve'l-Âdâb", "Ebvâbu Fezâilü'l-Kur'an", "Ebvâbu Tefsîri'l-Kur'an", "Ebvâbu'l-Menâkıb"; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnâvût - Muhammed Kâmil Karabellî (Beyrût: Dâru'r-Risâletü'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Kitâbü'l-İlm", "Kitâbü'l-Fiten", "Kitâbü'l-Mehdî", "Kitâbü'l-Melâhim", "Kitâbü's-Sünne", "Kitâbü'l-Edeb".

¹⁹ Juynboll, Kummî'nin 'Men lâ yahduruhü'l-fakîh' isimli eserini, 'Man lâ yastahdiruhü'l-fakîh' olarak hatalı nakletmektedir. Her üç edisyonda yer verilen bazı Şîî müellif isimlerinin ve eserlerinin farklı yazıldığı görülmektedir. Krş. Juynboll, "Hadîth", 2/193; Robson, "Hadîth", 3/24; Pavlovitch, "Hadîth", 53.

²⁰ İbn Hallikân bu hususta şöyle dendiğini nakleder: "Bu, Ali'nin sözlerinden değildir. Onu derleyen ve ona nispet eden kimse, onu bizzat kendisi uydurmuştur." Bk. Ebû'l-Abbâs İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdr, 1398/1978), 3/313.

²¹ Bu konudaki rivayetler için bk. Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-İlm", 3 (No. 3646-3650).

²² Robson, "Hadîth", 3/24.

²³ Krş. Juynboll, "Hadîth", 2/192-193; Robson, "Hadîth", 3/24.

The Encyclopaedia of Islam'ın üçüncü edisyonunda (Eİ³) Pavlovitch'in hadis literatürüne ilişkin sunduğu değerlendirmeler, önceki edisyonlarda hâkim olan konularla belirli ölçülerde örtüşmektedir. Özellikle Juynboll ve Robson çizgisinde belirgin olan hadislerin erken dönemdeki aktarım biçimi, hadis derlemelerinin teşekkül süreci, tasnif anlayışı, *Kütüb-i Sitt'e*'nin otorite kazanma süreci ve Şii hadis geleneğine dair konular Pavlovitch tarafından da büyük ölçüde muhafaza edilmektedir. Bu yönüyle onun yaklaşımı önceki oryantalist çalışmaların şekillendirdiği genel çerçeveden bütünüyle kopmuş görünmemektedir. Öte taraftan Pavlovitch önemli noktalarda onlardan farklılaşmaktadır. Bunların başında kaynak kullanımı gelmektedir. Juynboll, hadis literatürüne ilişkin metin içi atıflarında büyük ölçüde Goldziher'i yer yer ise Snouck Hurgronje (1857-1936) ve Carl Brockelmann (1868-1956) gibi araştırmacıları referans göstermiştir.²⁴ Buna karşılık Robson, hadis literatürü kısmında atıflara pek yer vermemektedir. Ancak sunduğu bilgilerin bir kısmı daha önce ifade edildiği üzere Juynboll'un sunduğu çerçeveye büyük ölçüde örtüşmektedir.²⁵ Bu durum Juynboll aracılığıyla hadis literatürüne ilişkin tasavvurların belirli ölçüde ikinci edisyonda sürdürüldüğünü düşündürmektedir. Pavlovitch'in çalışmasında kullanılan kaynakların ise önceki edisyonlara kıyasla daha geniş bir literatüre yayıldığı söylenebilir. Metin içi atıflar incelendiğinde Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Fesevî (öl. 277/890), İbn Mende'den (öl. 395/1005) Zehebî (öl. 748/1348), İbn Hacer (öl. 852/1449) ve Süyûtî'ye (öl. 911/1505) uzanan pek çok âlimin eserlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte modern döneme ait Müslüman ve Batılı araştırmacıların çalışmalarına da atıf yapılmaktadır. Özellikle Schacht, (G. H. A.) Juynboll, A'zamî, Fuad Sezgin, Josef van Ess (1934-2021), Andreas Görke, Gregor Schoeler, Christopher Melchert, Jonathan Brown, Hossein Modarressi ve Ron Buckley gibi araştırmacıların çalışmalarına yapılan atıflar dikkat çekmektedir.²⁶ Bu kaynak çeşitliliğinin bir sonucu olarak Pavlovitch'in, önceki edisyonlara kıyasla pek çok noktada daha geniş ve farklı bir içerik sunduğu ifade edilebilir. Ayrıca iki maddede fark edilen Goldziher temelli içerikten belirli ölçüde uzaklaşıldığı belirtilebilir. Kaynak kullanımının yanı sıra musannef geleneğini müsnedlerden önceleyen yaklaşımı, modern akademik yaklaşımlara yer vermesi ve konuları sistematik olarak incelemesi onun seleflerinden ayrıldığı noktalar olarak değerlendirilebilir. Pavlovitch'in söz konusu meseleler hakkındaki görüşleri aşağıda başlıklar hâlinde ele alınacak; kullandığı kaynaklar, metodolojik tercihleri ve ulaştığı sonuçlar ayrıntılı biçimde incelenecektir.

2. Pavlovitch'in Hadis Literatürünün Oluşumu ve Gelişimine Dair Değerlendirmeleri

Pavlovitch, hadis ilminin en erken tabakalarında rivayet aktarımının esasen sözlü bir nitelik taşıdığını ifade etmektedir. Ona göre birinci yüzyılın sonu/sekizinci yüzyılın başlarına gelindiğinde, birçok hoca öğrencilerinin rivayetleri yazıya geçirmesine sıcak bakmamış hatta bu uygulamayı tamamen yasaklamıştır. Hadislerin giderek artan hacmini koruma gereği, uydurma rivayetlerin yayılmasını önleme ihtiyacı ve hukuki hadis mecmualarının oluşturulması yönündeki resmî teşvikler hicrî II. yüzyılın ilk yarısında hadislerin yazıya geçirilmesine yönelik direnci giderek zayıflatmıştır. Bu dönemde rivayetler kişisel hafızayı destekleyici notlar şeklinde kaydedilmeye başlamıştır. Hicrî II. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Pavlovitch, bu notların giderek müellifli derlemelere dönüştüğünü ve bu derlemelerin hem Hz. Peygamber'e hem de sahâbeye ait rivayetleri içerdiğini belirtmektedir.²⁷ Bu bakımdan Pavlovitch'in hadis literatürünün oluşumu ve gelişimine ilişkin değerlendirmeleri ilk dönem sözlü rivayet ortamından kişisel hafızayı destekleyici notlara ardından da musannef, müsned ve nihayet sahîh literatürünün teşekkülüne kadar uzanan süreci açıklamaya yöneliktir. Pavlovitch'in bu gelişim sürecine ilişkin temel tespitlerini üç ana başlık altında toplamak mümkündür.

2.1. Hadis Rivayetinin Başlangıcı ve Nakil Süreci

Pavlovitch, rivayetlerin erken İslâm toplumundaki dolaşım biçimlerini ve sözlü aktarım ortamlarını açıklamaya yönelir. Hz. Peygamber ve sahâbileri hakkındaki öğüt verici ve övgü dolu anlatıların/hikâyelerin, hicrî I. yüzyılın başlarında daha çok kissacıların oluşturduğu resmî olmayan çevrelerde sözlü biçimde dolaşıma girdiğini bildirir. Metin bakımından akıcı bir niteliğe sahip olan bu sözlü rivayetlerin Hz. Peygamber'e dair rivayetleri, kutsal metinlerden alınan pasajları, Arapların eski gelenekleriyle ve fetihler sırasında karşılaştıkları toplulukların kültürel unsurlarını birleştirdiğini ileri sürer. Pavlovitch'e göre hicrî I. yüzyıl boyunca hukuk esasen örfî uygulamalara, Emevî halifeleri ile yerel temsilcilerinin duruma göre verdikleri kararlara, erken dönem hukuk âlimlerinin şahsi görüşlerine ve idari-siyasi merkezlerdeki uzmanların icmâlarına dayanıyordu.²⁸

Pavlovitch'in hadis ve sünnetin erken dönemine ilişkin bu iddiaları, temelde Schacht ve (G. H. A.) Juynboll tarafından geliştirilen oryantalist iddialarla yakından ilişkilidir. Erken dönem rivayetlerin gayri resmî ve sözlü karakterde olduğu, sünnetin hicrî I. yüzyılda henüz hukuki bir otorite kazanmadığı yönündeki tespitler bu ilişkinin başlıca göstergeleridir.²⁹

²⁴ Juynboll, "Hadith", 2/192-193.

²⁵ Robson, "Hadith", 3/24.

²⁶ Pavlovitch, "Hadith", 50-53.

²⁷ Pavlovitch, "Hadith", 50.

²⁸ Pavlovitch, "Hadith", 49-50.

²⁹ Her iki oryantalistin temel iddiaları için bk. J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (London: Oxford University Press, 1950), 163-165; G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith* (London - New York: Cambridge University Press, 1985), 71-76, 162-163; G. H. A. Juynboll, "Mursal", *The Encyclopaedia of Islam New Edition* (Leiden: Brill, 1993), 7/631; G. H.

Bu ilişki Pavlovitch'in çalışmasının bağımsızlığını bütünüyle ortadan kaldırmaya da hadis tarihini büyük ölçüde Schacht- (G. H. A.) Juynboll çizgisi içerisinde yorumladığını göstermektedir.³⁰ Bununla birlikte dikkat çekilen yaklaşımın hadis geleneğinin teşekkül sürecini açıklarken bazı unsurları sınırlı ölçüde ele aldığı ve bu nedenle bütüncül bir tasvirini sunmakta ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir. Öncelikle Pavlovitch'in Hz. Peygamber ve sahâbeye dair öğretici ve övücü anlatıların hicrî I. yüzyıldan itibaren büyük ölçüde kissacıların oluşturduğu çevrelerde dolaşıma girdiği ve farklı kültürel unsurları içerdiği iddiası temkinli biçimde ele alınmalıdır. Zira Pavlovitch'in bu iddiası hadislerin başlangıçtan itibaren sadece kissacıların elinde şekillendiği veya henüz sistemli bir aktarım bilincinin oluşmadığı şeklinde bir izlenim doğurmaktadır. Oysa sahâbe ve tâbiîn çevrelerinde daha erken tarihlerden itibaren rivayetlerin dikkatle aktarılması, ravilerin sorgulanması ve Hz. Peygamber'in söz ve fiillerine başvurulması yönünde belirgin bir hassasiyetin mevcut olduğu bilinmektedir. Yine sahâbe neslinin rivayetleri yalnızca sözlü aktarıma bırakmadığı aksine belirli ölçülerde yazılı kayıt altına alma faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir.³¹ Dolayısıyla erken dönemlerden itibaren rivayet aktarımının bütünüyle dikkat çekilen yöne indirgenemeyeceği ifade edilebilir. Benzer şekilde Pavlovitch'in sünnetin hicrî I. yüzyılda henüz hukuki bir kaynak olarak belirginleşmediği yönündeki tespiti de belirli bir genelleme içermektedir. Her ne kadar bu dönemde sünnet, müstakil ve teorik bir hukuk kaynağı olarak sistematik bir biçimde olmasa da sahâbenin fetvalarında ve idari-siyasi uygulamalarında Hz. Peygamber'in örnekliğinin dikkate alındığı bildirilmektedir. Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634), Hz. Ömer (öl. 23/644), İbn Abbâs (öl. 68/687-88) ve İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53) gibi sahâbilerin hüküm verirken öncelikle Kur'an ve sünnete başvurdukları açık bir delil bulunmadığında ise şûra, istişare ve içtihat yolunu benimsedikleri yönündeki rivayetler³² sünnetin fiilî düzeyde normatif bir referans olarak alındığına işaret etmektedir.

Hadisin sünnetin belgesi ve İslâm hukukunun kurucu kaynağı hâline gelme sürecini Pavlovitch, isnadın ortaya çıkışıyla doğrudan ilişkilendirir. Bu bağlamda İbn Sîrîn'den (öl. 110/729) bir rivayete yer verir. Rivayete göre fitnenin ardından hadis rivayet eden kimselerden, rivayetlerini hangi kimselerden aldıklarını belirtmeleri talep edilmeye başlanmış ve uygulama sayesinde ehl-i sünnete bağlı olanlarla bid'at ehli arasında ayırım yapılabilmektedir. Pavlovitch bu rivayet ve ilgili diğer delillere dayalı bilimsel çalışmaların, İbn Sîrîn'in sözünü ettiği fitnenin İkinci İç Savaşa (60-73/680-692) işaret ettiğini buna göre isnadın ilk biçimiyle hicrî I. yüzyılın yetmişli yıllarının sonlarında ortaya çıktığını belirtir.³³ Hicrî II. yüzyılın başlarında hadisin fıkıh ve tefsir alanlarında nadiren kullanıldığını da zikreder. Bu durumu, İbn Sîrîn'in çağdaşı olan Hasan el-Basrî'nin (öl. 110/728) eserlerinde hadise rastlanmamasıyla da destekler. Zamanla Hasan el-Basrî'nin şahsi görüşlerinin sahâbeye veya Hz. Peygamber'e nispet edilmeye başlandığını da destekleyici olarak sözlerine ekler.³⁴

Pavlovitch'in isnadın fitne sonrasında ortaya çıktığını ileri süren ve bu görüşü İbn Sîrîn'e nispet edilen rivayet üzerinden temellendiren yaklaşımı meselenin yalnızca belirli bir boyutunu yansıtmaktadır. İbn Sîrîn'in söz konusu ifadesi, fitne sonrasında isnadın artık kaçınılmaz bir ihtiyaç olarak daha görünür ve sistematik hâle geldiğini göstermekte ancak bu durum, fitne öncesinde rivayetlerde kaynak sorgulamasının bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim sahâbe arasında rivayetlere karşı temkinli bir tutumun benimsendiği, gerektiğinde haberin kim tarafından aktarıldığının araştırıldığına dair çok sayıda örnek bulunmaktadır.³⁵ Pavlovitch esasen bu bağlamdaki bazı örneklerin farkındadır. Bu

A. Juynboll, "Some Notes on Islam's First Fuqahâ' Distilled from Early Hadîth Literature", *Arabica* 39/3 (1992), 289-290. Makalenin Türkçe tercümesi için bk. Rahile Yılmaz, "Erken Dönem Hadîs Literatüründen Hareketle İlk Fukahâ Hakkında Bazı Mülâhazalar (G. H. A. JUYNBOLL)", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/1 (Haziran 2009), 121-144. Her iki oryantalistin temel iddiaları için bk. Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2020), 238-251; Rahile Kızılkaya Yılmaz - Kadir Sekmen, "G. H. A. Juynboll'un Ricâl Literatürüne Dair Temel İddiaları ve Tahlili", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 7/2 (2021), 145-150; Salih Özer, "G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri", *İsnad Analiz Yöntemleri* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2005), 11-50; Ayşe Özgür, *Oryantalistlerin Tek Râvili Tarihlerle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 68-72. Kaynaklara bakış ve kullanımların sorunları için bk. Muhammad Masharib Shah Syed, "Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarındaki Kaynak Kullanımının Sorunları", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 58 (Aralık 2022), 58-60.

³⁰ Pavlovitch, kendisiyle yapılan bir söyleşide metodolojik yaklaşımının şekillenmesinde Schacht, (G. H. A.) Juynboll ve Motzki gibi araştırmacılara dikkat çekmiştir. Bk. Altıntaş, *Oryantalizmin Ötesinde Batı'da Hadis ve İslâm Araştırmaları Üzerine Söyleşiler*, 84.

³¹ Hz. Peygamber'den aktarılan bilginin yazılmasına yönelik erken dönemde bir hassasiyetin varlığına işaret eden örnekler için bk. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-'ilm*, thk. Yûsuf el-İş (Beyrût: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebevîyye, 1974), 37, 89, 95-96; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâm, 1414/1993), 4/198, 236-237. Nabia Abbott'un erken İslâm toplumunda vaiz ve kissacıların terğib-terhib temalı anlatıların yaygınlaşmasındaki rolüne dair bir değerlendirmesi için bk. *Nabia Abbott, Studies in Arabic Literary Papyri: Qur'anic Commentary and Tradition* (Chicago: The University of Chicago, 1967), 2/14-15.

³² Örnekler için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'în* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1440/2019), 1/128-133.

³³ Pavlovitch'in işaret ettiği çalışmalardaki bilgiler için bk. Juynboll, *Muslim Tradition*, 17-23; G. H. A. Juynboll, "Some Notes on Islam's First Fuqahâ' Distilled from Early Hadîth Literature", 290-291; G. H. A. Juynboll, "The Date of the Great Fitna", *Arabica* 20/2 (1973), 142-159. Pavlovitch, Batılı bazı araştırmacıların alternatif görüşlerini tartışan ve geleneksel tarihlendirmeyi yaklaşık 40/660'lı yıllara dayandığını savunan çalışmaya bağlamında A'zamî'ye atıfta bulunur. Bk. M. Mustafa el-A'zamî, *Studies in Early Hadith Literature* (Indianapolis: American Trust Publication, 1978), 213-217. Pavlovitch'in isnadın menşesine ilişkin değerlendirmeleri için ayrıca ayrıntılı bk. Pavlovitch, "The Origin of the Isnâd and al-Mukhtâr b. Abî 'Ubayd's Revolt in Kûfa (66-7/685-7)", 17-48.

³⁴ Pavlovitch, "Hadîth", 50.

³⁵ Bu konudaki bazı örnekler için bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 1/179; Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. M. Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Beyrût: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422), "Kitâbü'l-İsti'zân", 13; Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1412/1991), "Kitâbü'l-Âdâb", 33; Ebû Bekr el-Beyhakî, *el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen*, thk. Muhammed 'Avvâme (Medine: Dâru'l-Minhâc-

farkındalığını maddede değil “The Origin of the Isnād and al-Mukhtār b. Abī ‘Ubayd’s Revolt in Kūfa (66-7/685-7)” isimli makalesinde isnadın menşei ile ilgili ele aldığı geleneksel yaklaşımda göstermektedir. Ancak o isnadın ve onunla birlikte gelişen ricāl tenkidinin Hz. Peygamber’in vefatından hemen sonra ortaya çıktığını ileri süren geleneksel görüşün savunulamaz delillere dayandığını ileri sürmektedir. Ona göre isnad hicrî 66–67/685–687 yılları civarında veya bundan kısa bir süre sonra Kufe’de ortaya çıkmıştır.³⁶ Bu kronolojik tespit, Müslümanların yanı sıra Schacht’ın isnadın daha geç bir dönemde ortaya çıktığını savunan görüşünden ayrılırken (G. H. A.) Juynboll’un I. hicrî yüzyılın yaklaşık yetmişli yıllarına tarihlendiren yaklaşımına daha yakın durmaktadır.³⁷ Son olarak Pavlovitch’in Hasan el-Basrî’nin eserlerinde hadise rastlanmamasının hicrî II. yüzyılın başlarında hadisin sınırlı biçimde kullanıldığına delil teşkil ettiği yönündeki değerlendirmesi temkinle ele alınmalıdır. Bu bağlamda atıf yapılan metin, Hasan el-Basrî’nin Abdülmelik b. Mervân’a (öl. 86/705) yazdığı kabul edilen risâledir. İlgili görüş temelde Schacht’a dayanmakta ve (G. H. A.) Juynboll de aynı görüşü benimsemektedir.³⁸ Ancak söz konusu risâlenin Hasan el-Basrî’ye aidiyeti literatürde tartışmalıdır.³⁹ Schacht’ın kendisi de eserin Hasan el-Basrî’ye nispetinden şüphe etmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla aidiyeti kesinlik kazanmamış bir metinden hareketle hem Hasan el-Basrî’nin rivayet anlayışı hem de dönemin genel ilmî pratiği hakkında belirleyici sonuçlara ulaşmak oldukça güç görünmektedir. Sonuç itibarıyla bakıldığında Pavlovitch’in erken dönem hadis ve sünnet tarihine dair tespitleri rivayetin muhafazası, sünnetin fiilî normatif işlevi ve isnad bilincinin tedricî gelişimi gibi konuları bütüncül bir perspektifle yansıtmakta sınırlı kaldığı söylenebilir.

2.2. Erken Dönem Hadis Derlemeleri

Pavlovitch, hicrî birinci yüzyılın sonlarına tekabül eden dönemi, hadislerin tedvîn sürecinin başladığı bir aşama olarak değerlendirir. Ona göre Emevî yönetimi bu dönemde hukuku desteklemek amacıyla hadislerin derlenmesine yönelmiştir. Pavlovitch, bu bağlamda Ömer b. Abdülazîz’in (öl. 101/720) attığı adımlara dikkat çeker. Halifenin, İbn Hazm’a Hz. Peygamber, sahâbîler ve erken dönem Müslüman cemaatin yerleşik uygulamalarına dair rivayetleri toplama görevini verdiği rivayeti zikreder. Aynı halifenin Zührî’ye sadaka/zekât hükümlerini yazıya geçirmesine⁴¹ veya hukuki hadisleri toplama talimatını verdiğine dair rivayetlere⁴² de dikkat çeker. Ayrıca Pavlovitch, başka rivayetlere de işaret eder. Buna göre Hişâm b. Abdülmelik (öl. 125/743), Zührî’nin diktesiyle hadisleri kayda geçirmek için kâtipler görevlendirmiş⁴³ veya Zührî’yi hadis yazmaya zorlamıştır.⁴⁴ Pavlovitch aynı dönemde hukuki hadislerle birlikte Hz. Peygamber’in hayatı ve askerî seferlerine dair rivayetlerin de ilgi görmeye başladığını belirtir. Bu tür rivayetlerin bilinen erken ve kısmen sistematik derlemesinin Urve b. Zübeyr tarafından yapıldığını ifade eder. Bununla birlikte Pavlovitch, Sezgin’in listesinde yer alan ve muhtemelen kişisel sahîfeler şeklinde kaydedilmiş olanlar⁴⁵ da dâhil olmak üzere bu derlemelerin hiçbirinin orijinal biçimde günümüze ulaşmadığını açıklar. Bu bağlamda Hemmâm b. Münebbih’e atfedilen erken dönem sahîfe örneğine ilişkin (G. H. A.) Juynboll’un eleştirel değerlendirmelerine atıfta bulunur.⁴⁶ Pavlovitch, bu erken sahîfelerin ve ikinci hicrî yüzyılın sonlarında ortaya çıkan hadis derlemelerinin çoğunlukla kapalı bir ilmî çevre içinde kullanılmak üzere tutulmuş kişisel notlar niteliğinde olduğunu vurgular.⁴⁷ Bu sebeple Mâlik’in *el-Muvatta*’nın asıl nüshasının günümüze ulaşmadığını belirtir. Ona göre eser Mâlik’in birçok öğrencisi tarafından farklı rivayetlerle redakte edilip dolaşıma sokulmuştur. Aynı şekilde Pavlovitch, Ebû Yûsuf’un (öl. 182/798) *Kitâbü’l-Âsâr* adlı eserinin de öğrencileri tarafından redakte edildiğini, Tayâlisî’nin *el-Müsned*’inin ise daha sonraki Horasanlı raviler tarafından onun rivayetlerinden yapılan bir seçki olduğunu aktarır. İbn İshâk’ın (öl. 151/768) Hz. Peygamber biyografisinin de bu sürecin tipik bir örneği olduğunu kaydeder. Abbâsî halifesi Mansûr’un (öl. 158/775) talebi üzerine kitap hâlinde kayda geçirildiği rivayet edilse⁴⁸ de günümüze yalnızca İbn Hişâm (öl. 218/833) ve Utâridî (öl. 272/886) tarafından yapılmış kısaltılmış

Dâru’l-Yüsr, 2017), 2/515.

³⁶ Ayrıntılı bk. Pavel Pavlovitch, “The Origin of the Isnād and al-Mukhtār b. Abī ‘Ubayd’s Revolt in Kūfa (66-7/685-7)”, 17-48.

³⁷ Juynboll, “Some Notes on Islam’s First Fuqahā’ Distilled from Early Ḥadīṭ Literature”, 290-291.

³⁸ Schacht, *The Origins*, 74, 141; Juynboll, *Muslim Tradition Studies*, 73.

³⁹ Ebû’l-Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1413/1992), 1/42.

⁴⁰ M. Mustafa el-A’zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, çev. Mustafa Ertürk (İstanbul: İz Yay., 2021), 152-155.

⁴¹ Rivayet için bk. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *el-Emvâl* (Beyrût: Dâru’ş-Şurûk, 1409/1989), 686-688.

⁴² Rivayet için bk. İbn Ebû Hayseme, *et-Târîhu’l-kebir* (Kâhire: el-Fârûk el-Hadîse, 1424/2004), 2/247.

⁴³ Rivayet için bk. Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-‘Umerî (Medine: Mektebetu’d-Dâr, 1410), 1/632.

⁴⁴ Rivayet için bk. Ebû Nu’aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*’ (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1416/1996), 3/363.

⁴⁵ Sezgin’in konu hakkında verdiği bilgiler için bk. Fuad Sezgin, *Târîhu’t-türâsî’l-‘Arabî* (Riyâd: Câmîatü’l-İmâm Muhammed, 1411/1991), 1/153-164. (Birinci cildin ikinci cüzü).

⁴⁶ (G. H. A.) Juynboll’un bu sahîfeye ilişkin görüşleri için ayrıntılı bk. G. H. A. Juynboll, *Encyclopedia of Canonical Ḥadīṭ* (Leiden - Boston: Brill, 2007), 29-31.

⁴⁷ Pavlovitch’in bu ifadeleri Aloys Sprenger (1813-1893) ve Goldziher’in yaklaşımlarını anımsatmaktadır. Sprenger, “kitap” ile “yazılı ders notları” arasında fark gözetir. Ona göre “yazılı ders notları” öğrenciler tarafından şekillendirilmiş taslak niteliğindeki, kitap basılıp neşredilmiş bir özelliğe sahiptir. Nimetullah Akın, “Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler’in Yaklaşımları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (2008), 52. Goldziher de Sprenger’den etkilenerek İslâm’ın ilk dönemlerinde kullanılan “kütüb” kelimesinin edebî anlamda bir kitap değil, Müslümanların farklı zamanlarda duydukları rivayetleri kişisel kullanım için yazdıkları notlar veya koleksiyonlar anlamına geldiğini ifade etmektedir. Goldziher, *Muslim Studies*, 2/182.

⁴⁸ Rivayet için bk. Sezgin, *Târîhu’t-türâsî’l-‘Arabî*, 1/87 (Birinci cildin ikinci cüzü).

versiyonlarının ulaştığı bilgisini verir.⁴⁹ Pavlovitch, bu örnekler üzerinden erken İslâm döneminde kitaplaşma sürecinin çoğu zaman öğrenciler eliyle şekillenen bir yapıya sahip olduğunu göstermeye çalışır.

Pavlovitch'in erken İslâm döneminde hadislerin derlenmesi ve metinleşmesi sürecine dair sunduğu çerçeve önemli gözlemler içermekle birlikte bazı varsayımlarının daha dikkatli ele alınmasını gerektirmektedir. Öncelikle Emevî yönetiminin hukuku desteklemek amacıyla hadis derleme faaliyetlerine yöneldiği iddiası ile hemen ardından örnek olarak sunduğu Ömer b. Abdülazîz'in sünneti toplama emri birbiriyle tam olarak örtüşmemektedir. Zira ilgili rivayette halifenin sünneti toplama yönündeki talimatı açıkça ilmin kaybolması endişesiyle gerekçelendirilmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla Pavlovitch'in siyasi otorite tarafından hukuki destek belirleyiciliği merkeze alan yorumunun rivayetdeki ilmin korunması ihtiyacını dikkate almadığı söylenebilir. Benzer bir dikkat gerektiren eğilimi Pavlovitch'in ikinci hicrî yüzyılın sonlarında ortaya çıkan hadis derlemelerinin çoğunu kişisel notlar olarak nitelendirmesinde gözlemlenmektedir. Bu dönemdeki hadis derlemelerinin çoğunu kişisel notlar olarak nitelendirmesi, hadis literatürünün mahiyetini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Zira bu yaklaşım söz konusu dönemde muhaddislerin rivayet ettikleri kitapların niteliğini dönemin kendi kavramsallaştırmalarından bağımsız biçimde daraltmakta ve bu eserleri basit kişisel notlara indirgeme izlenimi doğurmaktadır. Oysa ikinci hicrî yüzyılın algısında kişisel not ifadesiyle karşılanamayacak şekilde asıl, kitap ve nüsha⁵¹ gibi kavramlar kullanılmakta ve bu kavramlar kişisel notlardan ziyade rivayet sorumluluğu taşıyan, aktarımı gözetilen ve belirli bir ilmî statüye sahip yazılı malzemelere işaret etmektedir.⁵² Pavlovitch'in erken dönem derlemelerin kapalı bir ilmî çevrede kullanılmak üzere tutulduğu yönündeki değerlendirmesi de rihle geleneği dikkate alındığında ikna edici görünmemektedir. Zira rihle geleneği, ravilerin farklı bölgelerde bulunan muhaddislerden asıl ve kitapları alarak istinsah etmelerine bunları başka ilmî çevrelere taşımalarına ve farklı rivayetlerin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır.

2.3. Musannefler, Müsnedler ve "Altı Kitap Kanonunun" Oluşumu

Pavlovitch, musannef ve müsned türü hadis derlemeleri ile "altı kitap kanonunun" oluşumunu tek bir başlık altında ele almaktadır. Ancak söz konusu süreçler hem ortaya çıkış bağlamları hem de temsil ettikleri ilmî yönelimler bakımından kendi içlerinde farklı dinamiklere sahiptir. Bu sebeple konu üç ana başlık altında yapılandırılacaktır.

2.3.1. Musannef Türünün Ortaya Çıkışı, Yapısı ve Erken Örnekleri

Pavlovitch, erken dönemde standartlaştırılmış hadis derlemelerinin genellikle musannef veya müsned türlerinde düzenlendiğini belirtir ve bu iki türün, rivayetlerin derlenmesi ve kullanılmasına ilişkin farklı yaklaşımları yansıttığını ifade eder. Ona göre musannefler, konulara göre düzenlenmiş derlemeler olup kökenleri ikinci/sekizinci yüzyılın başlarında belirli hukuk alanlarına duyulan ilgiye kadar götürülebilir. Pavlovitch bu bağlamda İbn Hanbel'in, İbn Ebû Arûbe'nin *Kitâbü'l-Talâk* adlı eserinden söz etmesini⁵³ erken dönem örneklerinden biri olarak zikreder. Hammâd b. Seleme'nin (öl. 167/784), öğrencilerine muhtemelen şahsi notlar biçiminde tutulan konularına göre düzenlenmiş hukuk bölümlerini öğretmesini Pavlovitch bir başka örnek olarak gösterir. Erken dönem konulu derlemelerin İbn Cüreyc, İbn Ebû Leylâ (öl. 148/765-6) ve İbn Ebû Arûbe gibi isimlerle ilişkilendirildiğini de belirtir. Bu musanneflerin kimi zaman İbn Ebû Arûbe'nin *Kitâbü'l-Talâk*'ında veya Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ında olduğu gibi tek bir hukuk konusuna odaklanmış olabileceği gibi kimi zaman ise Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Âsâr*'ında görüldüğü üzere farklı bölümleri bir araya da getirmiş olabileceğini ifade eder. Pavlovitch bu ilk musanneflerin hiçbirinin günümüze ulaşmadığını dolayısıyla içeriklerini tespit etmenin mümkün olmadığını vurgular. Pavlovitch'in değerlendirmesine göre Mâlik ve Ebû Yûsuf'un hukuk külliyatları dışında günümüze ulaşan en eski musannefler, Abdürrezzâk (öl. 211/826-27) ile İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) geniş derlemeleridir. Pavlovitch bu eserlerin namaz, hac, nikâh ve talâk gibi farklı başlıklar altında binlerce rivayeti içeren derlemeler olduğunu zikreder.⁵⁴

Pavlovitch, hadis literatürünün teşekkülünü ele alırken musannefleri müsnedlerden önceleyen yaklaşımıyla daha önce görüşlerine değinilen Juynboll ve Robson gibi araştırmacılardan ayrılır.⁵⁵ Bu tercih, onun müsnedlerin musanneflerden daha erken telif edildiğini ileri süren tespitin isabetli olmadığını fark ettiğini düşündürmektedir. Ancak Pavlovitch'in musannefler hakkındaki değerlendirmesi, bu katkıyı tamamlayacak ölçüde temellendirilmiş görünmemektedir. Günümüze ulaşmayan musanneflerin içeriklerinin tespitinin mümkün olmadığı yönündeki iddiası⁵⁶

⁴⁹ Pavlovitch, "Hadîth", 50-51.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî, *el-Muvatta'*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatif (b.y.: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 330; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001), 2/333, 10/445; el-Buhârî, "Kitâbü'l-İlm", 34; el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/442; Ebû Bekr el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Kâhire: Dâru'l-Vâî, 1412), 12/372.

⁵¹ İbn Lehîa hakkında nakledilen rivayetler derlemelerin kişisel not olmadığını aksine kitap olarak isimlendirildiğine işaret etmektedir. Bk. el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/184-185; İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1953), 5/146.

⁵² İlgili kavramlar için bk. el-A'zamî, *Studies in Early Hadith Literature*, 28-30.

⁵³ İlgili bilgi için bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İl el ve ma'rifeti'ricâl*, ed. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 1/319-320.

⁵⁴ Pavlovitch, "Hadîth", 51.

⁵⁵ Juynboll, "Hadîth", 2/192; Robson, "Hadîth", 3/24.

⁵⁶ Pavlovitch, "Hadîth", 51.

mevcut kaynakların sunduğu dolaylı verilerle bağdaştırılması güç bir genelleme izlenimi vermektedir. Zira fihrist literatürü Pavlovitch'in değerlendirmesinde yeterince dikkate alınmayan önemli bir veri kaynağıdır. İbnü'n-Nedîm'in (öl. 385/995 [?]) aktardığı bilgiler İbn Cüreyc başta olmak üzere İbn Ebû Arûbe, İbn Ebû Zî'b (öl. 159/776), Zâide b. Kudâme (öl. 161/777), Hammâd b. Seleme, Yahyâ b. Zekeriyâ (öl. 182/798), Muhammed b. Fudayl (öl. 195/811) ve Vekî' b. el-Cerrâh (öl. 197/812) gibi erken dönem musanniflere nispet edilen *Kitâbü's-Sünen* isimli eserlerin salât, tahâret, sıyâm, zekât ve menâsik gibi kitap başlıklarını ihtiva ettiğini göstermektedir.⁵⁷ Benzer şekilde İbn Hayr'ın (öl. 575/1179) eserinde Saîd b. Mansûr'un *el-Musannef*inde yer alan bölüm başlıklarının ayrıntılı biçimde zikredilmesi⁵⁸ bu tür eserlerin iç yapısına dair azımsanmayacak ipuçları sunmaktadır. Bu çerçevede Pavlovitch'in, erken dönem musanneflerin içeriklerinin bilinmezliğine dair hükmü, eldeki dolaylı tanıklıkları yeterince hesaba katmayan bir genelleme olarak değerlendirilebilir.

Pavlovitch'in erken dönem musannef literatürüne dair değerlendirmelerinde dikkat çeken hususlardan bir diğeri de farklı çalışmalarında sergilediği yaklaşımın her zaman aynı düzeyde tutarlılık arz etmemesidir. Nitekim Pavlovitch, burada erken dönem musanneflerin hiçbirinin günümüze ulaşmadığını vurgulayarak bu eserlerin içeriklerinin tespit edilmesini mümkün görmemektedir. Buna karşılık Pavlovitch, *Muslim al-Naysâbüri* adlı çalışmasında daha ihtiyatlı bir değerlendirmeye yönelmektedir. İlgili çalışmasında İbn Ebû Arûbe'nin ve Yahyâ b. Zekeriyâ'nın eserleri gibi belirli hukuk alanlarına tahsis edilen derlemelerin nüshalarının günümüze ulaşmadığını bu sebeple ihtiva ettikleri hadis sayısının ancak tahmin edilebilir olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Bu yaklaşım, erken dönem musanneflerin içeriğine dair mutlak bir bilinmezlikten ziyade sınırlı ve ihtiyatlı bir bilgi imkânının varlığını zımnen kabul ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bir diğer önemli husus, Pavlovitch'in Mâlik ve Ebû Yûsuf'un eserleri dışında günümüze ulaşan en eski musanneflerin Abdürrezzâk ve İbn Ebû Şeybe'ye ait hacimli eserlerinin olduğunu ileri sürmesidir. Bu tespit ilk bakışta makul görünmekle birlikte musannef türünün erken örneklerine dair kronolojiyi göz ardı etme riski taşımaktadır. Zira Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*inin sonunda yer alan ve Ma'mer b. Râşid'e nispet edilen *el-Câmi'*⁶⁰ ile kısmen günümüze ulaşan ve İbn Vehb'e atfedilen *el-Câmi' fi'l-hadîs*⁶¹ kronolojik olarak Pavlovitch'in en erken musannefler olarak işaret ettiği bu derlemelerden daha önceki bir dönemle tarihlenmektedir. Bu iki derlemenin gerek müellif nispetleri gerekse içerik ve tertip özellikleri bakımından musannef literatürüyle ilişkilendirilmeye elverişli olduğu dikkate alındığında Pavlovitch'in değerlendirmesinde neden bu eserlerin kapsam dışında bırakıldığı sorusu önem kazanmaktadır. Bu tercihin Pavlovitch'in musannef türünü tanımlarken benimsediği bazı ölçütlerle ilişkili olduğu düşünülebilir. Nitekim analizlerinde, musanneflerin yalnızca konu esaslı bir tasnife sahip olmaları değil aynı zamanda geniş hacimli ve görece olgun bir derleme faaliyetine işaret eden eserler olarak ele alındığı görülmektedir. Hacim ve kapsam bakımından daha sınırlı olmaları sebebiyle bu derlemeleri, musannef geleneğinin kurucu örnekleri arasında değerlendirilmemiş olması mümkündür. Bunun yanı sıra Pavlovitch'in kronolojik tespitlerinde eserlerin günümüze ulaşma durumu ve bütünlüklerini dikkate alarak bu eserleri anmamış olabileceği de çıkarılabilir. Sebep ne olursa olsun Pavlovitch'in bu eserleri değerlendirme dışında bırakması, musannef geleneğinin oluşum sürecini daha geç bir çerçevede ele alma sonucunu doğurmakta erken dönemdeki derleme pratiklerinin yeterince yansıtılmadığı izlenimini uyandırmaktadır.⁶²

2.3.2. Müsned Türünün Doğuşu ve Temel Özellikleri

Pavlovitch, müsned türü derlemelerin musanneflerden farklı olarak isnad zincirlerinde yer alan sahâbî ravilere göre düzenlenen bir anlayışa dayandığını zikreder. Ona göre bu yöntem, Müslüman âlimlerin hadislerin doğruluğunu tespit etmede isnad zincirine verdikleri değeri ve isnadın geçerliliği açısından ilk Müslüman neslin taşıdığı önemi yansıtır. Pavlovitch, bu türün erken örnekleri arasında Tayâlis'in ve Humeyd'in (öl. 219/834) müsnedlerini zikreder ve bu eserlerin günümüze ulaşarak yayımlandığını belirtir. Buna karşılık Yahyâ b. Abdülhamîd (öl. 228/843) ile Müsedded b. Müserhed'in (öl. 228/843) derlemelerinin kaybolduğunu ifade eder. Ayrıca Pavlovitch, Ebû Ubeyd'in (öl. 224/838) garip rivayetleri toplayan *Garîbü'l-hadîs* adlı eserini de bu tür içinde değerlendirir. Bunun yanında Bakî b. Mahled'in (öl. 276/889), her bir sahâbînin rivayetlerini hukuk konularına göre düzenleyerek özgün bir derleme meydana getirdiğine ilişkin rivayeti⁶³ de aktarır. Böylece hem müsned hem de musannef özelliklerinin eserde birleştirildiğine dikkat çeker. Pavlovitch, müsned geleneğinin Ahmed b. Hanbel'in yaklaşık 28.000 rivayet içeren derlemesiyle zirveye ulaştığını zikreder.⁶⁴ Buna ek olarak erken dönem müsned müelliflerinin sahâbî rivayetlerinden oluşan geniş külliyatlar toplamaya

⁵⁷ Ebû'l-Ferec İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2014), 2/84-91.

⁵⁸ el-İşbîlî, *Fehrese*, 175-176.

⁵⁹ Pavlovitch, *Muslim al-Naysâbüri*, 208.

⁶⁰ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1390/1970), 10/379-468, 11/3-471.

⁶¹ Abdullah b. Vehb, *el-Câmi' fi'l-hadîs*, thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebû'l-Hayr (Demmâm: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1416/1996).

⁶² Musannef türünün ortaya çıkışı, yapısı ve erken örnekleri için ayrıntılı bk. Fuad Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer b. Râşid'in Cami'i", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 115-134; el-A'zamî, *Studies in Early Hadith Literature*, 106-182.

⁶³ Rivayet için bk. ez-Zehabî, *Siyer*, 13/291.

⁶⁴ Pavlovitch'in bu bilgi için atıfta bulunduğu Melchert'in makalesinde rivayet sayısına ilişkin 27.634, 27.647 ve yaklaşık 27.700 gibi farklı rakamlar üzerinde durulmaktadır. Karşılaştırmak için bk. Christopher Melchert, "The Musnad of Aḥmad ibn Ḥanbal: How It Was Composed and What Distinguishes It from the Six Books", *Der Islam* 82/1 (2005), 37-39.

özen gösterdiklerini dolayısıyla bu eserlerin sahîh ve hukuken bağlayıcı hadisleri, sahîh olmayan veya fikhî uygulamaya elverişli bulunmayan rivayetlerden ayırma kaygısı taşımadığını ifade eder.⁶⁵

Pavlovitch'in müsned literatürüne ilişkin değerlendirmeleri, erken dönem hadis telif faaliyetlerinin anlaşılmasına katkılar sunmakla birlikte bazı noktalarda ihtiyatla ele alınmayı gerektirmektedir. Öncelikle müsned türünü esasen sahâbî ravi isimlerine göre tertip edilen derlemelerle sınırlı biçimde tanımlaması erken telif pratiğinin fiilî çeşitliliğini tam olarak kuşatmamaktadır. Zira erken dönem müsned telif geleneği, Pavlovitch'in sunduğu tasniften çok daha esnek bir yapıya sahiptir. Bu husus, Pavlovitch'in bizzat örnek verdiği eserler üzerinden dahi gözlemlenebilmektedir. Humeydî'nin *Müsned*'inde, özellikle Ebû Hüreyre'ye nispet edilen rivayetlerin tamamının yalnızca sahâbî ismi altında toplanmadığı bazı rivayetlerin aynı zamanda belirli konu başlıkları altında düzenlendiği görülmektedir.⁶⁶ Ayrıca eserin son kısmında Usûl's-Sünnet adında bir bölüm yer almaktadır.⁶⁷ Bu tertip, müsned geleneğinin pratikte her zaman katı bir sahâbî merkezli düzenlemeye indirgenemeyeceğini ve müelliflerin farklı tasnifleri birlikte kullanabildiklerini ortaya koymaktadır. Buna ek olarak tabakat kaynaklarında müsned adını taşımasına rağmen ale'l-ebvâb usûlüne göre düzenlenmiş eserlerin varlığına açık biçimde işaret edilmektedir. Serrâc'a (öl. 313/925) nispet edilen *Müsnedü'l-kebîr* bu bağlamda dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Kaynaklarda eserin isminin müsned olmakla beraber fikhî bâblara göre düzenlendiği vurgulanmaktadır.⁶⁸ Benzer şekilde Assâl'ın (öl. 349/960) bâb başlıklarına göre tertip ettiği bir müsnedinin olduğu aktarılmaktadır.⁶⁹ Pavlovitch'in, müsned adlandırmasının ale'l-ebvâb tertibindeki bu eserler için de kullanılabilirliğine değinmemesi, yaklaşımının açıklayıcı gücünü kısmen sınırlandırmaktadır. Öte taraftan Pavlovitch'in, Ebû Ubeyd'in (öl. 224/838) *Garîbü'l-hadîs*'ini müsned türü içinde değerlendirmesi de telif amacı bakımından dikkatle ele alınması gereken bir tercihtir. Söz konusu eser, müsned literatürüyle tasnif bakımından benzerlikler taşısa da telif gayesi itibarıyla daha önce zikrettiği eserlerin temsil ettiği derleme anlayışından ayrılmaktadır. Zira *Garîbü'l-hadîs*, temel olarak müsned rivayetleri bir araya getirmeyi değil, rivayetlerde geçen garîb ifadeleri izah etmeyi hedefleyen bir çalışma niteliği taşımaktadır.⁷⁰ Pavlovitch'in bu amaç farkını açık biçimde belirtmeden eseri müsned literatürü içinde anması, türsel ayırımın belirsizleşmesine yol açabilecek bir izlenim doğurmakta ve okuyucuların farklı telif amaçlarına ait eserleri aynı çerçevede değerlendirmelerine zemin hazırlayabilmektedir.

Pavlovitch'in Müslim'in *es-Sahîh*'inin adlandırılmasına ve türsel konumuna dair yorumları da onun müsned kavramını büyük ölçüde sahâbî isimlerine dayalı bir tertip anlayışıyla sınırlandırmasıyla yakından ilişkilidir. Nitekim Pavlovitch, Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinden Müslim'den nakledilen bir rivayetten hareketle Müslim'in eserine *el-Müsnedü's-sahîh* adını verdiği varsayılabilirliğini söylemektedir. Bununla birlikte Pavlovitch, bu noktada ihtiyatlı davranılması gerektiğini de belirtir, zira Müslim'in ifadesi aslında belirsizlik taşır. Müslim'in rivayetdeki sözünün, sabit bir kitap ismine işaret etmekten ziyade derlemenin muhtevasına dair bir nitelendirme olarak anlaşılması gerektiğini ileri sürer. Ona göre Müslim burada eserindeki rivayetlerin sahîh ve kesintisiz isnadlara dayandığını ifade etmekte fakat bu ifadenin bir kitap başlığı olduğuna dair açık bir kanıt sunmamaktadır. Pavlovitch, buna ek olarak Müslim'in eserinin farklı kaynaklarda geçen adlarını da aktarır. Pavlovitch'in nakline göre Kâdî İyâz (öl. 544/1149), eseri *'el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-sünen'*⁷¹ olarak kaydetmiştir. İbn Hayr (öl. 575/1179) ise daha uzun bir başlık vermiştir.⁷² Pavlovitch bu başlıklarda yer alan müsned teriminin Hz. Peygamber'e dayanan güvenilir ravilerin kesintisiz bir rivayet zinciri anlamına geldiğini ifade eder ancak bu aynı terimle anılan, rivayetlerin sahâbî ravilere göre düzenlendiği müsned türü bir tertip anlamına gelmemektedir.⁷³ Bu çerçevede Pavlovitch'in işaret ettiği ayırım, kavramsal bir açıklık sağlamayı amaçlamakla birlikte sahâbî tertibini esas alan müsned derlemeler ile müsned hadis anlayışı arasında mevcut olan yakın ilişkiyi dışlayan bir izlenim vermektedir. Zira Pavlovitch'in değerlendirmelerinde müsned kavramının ağırlıklı olarak bir tertip biçimi yani rivayetlerin sahâbî isimlerine göre düzenlenmesi üzerinden tanımlandığı görülmektedir. Müsnedin literatürde yaygın olarak bu şekilde bilinmesinin söz konusu yaklaşımı etkilemiş olması muhtemeldir. Bununla birlikte erken dönem hadis literatürü incelendiğinde gerek sahâbî merkezli tertiple oluşturulan eserlerde gerekse bâb esasl

⁶⁵ Pavlovitch, "Hadîth", 51-52.

⁶⁶ Bazı rivayetler Ebû Hüreyre'nin ismi altında 'Bâbu'l-cenâ'iz 'an Ebî Hüreyre 'ani'n-nebî', 'Bâbu'l-büyû', 'Câmi'u Ebî Hüreyre', 'Bâbun fi'l-akdiye 'an Ebî Hüreyre', 'Bâbu'l-cihâd' ve 'Bâbun câmi'un 'an Ebî Hüreyre' şeklinde konularına göre sıralanmıştır. Bk. Ebû Bekr el-Humeydî, *Müsned*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Dımaşk: Dâru's-Sekâ, 1417/1996), 2/222, 226, 231, 250, 254, 256.

⁶⁷ el-Humeydî, *Müsned*, 2/357-362.

⁶⁸ ez-Zehabî, *Siyer*, 14/388-389; Ebû Abdillâh ez-Zehabî, *el-'Ulûv li'l-'aliyyi'l-gaffâr fi izâhi sahîhi'l-ahbâri min sekîmihâ* (Riyâd: Mektebetü Advâ'i's-Selef, 1416/1995), 214; Ömer Rızâ el-Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957), 9/38.

⁶⁹ Ebû Abdillâh ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifil-Osmâniyye, 1377/1958), 3/887; Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin* (Beyrût: Dâru'l-Kütübil-'İlmiyye, 1403/1983), 2/57.

⁷⁰ *Garîbü'l-hadîs*'de Hz. Peygamber'in ardından Hz. Ebû Bekir'den başlamak üzere bazı sahâbîlerin ve tâbiînün en nihayetinde kime ait olduğu bilinmeyen kimselerin haberlerinde yer alan garîb kelimeler açıklanmaktadır. Bk. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Garîbü'l-hadîs* (Kâhire: el-Hey'etü'l-Âmme, 1404/1984); el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 14/394.

⁷¹ İlgili bilgi için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye* (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 35. Kâdî İyâz, başka eserinde eser ismini şu şekilde nakleder: *'el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi-nakli'l-'adli 'ani'l-'adli 'an Resûlillâh'*. Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr 'alâ shâhi'l-âsâr* (Tûnus - Kâhire: el-Mektebetü'l-Atîka - Dâru't-Türâs, 1978), 1/10; Abdülfettah Ebû Guddê, *Tahkîku isme'i's-sahîhayn ve ismi câmi'i't-Tirmizî* (Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1414/1993), 38.

⁷² Verilen isim için bk. el-İşbilî, *Fehrese*, 135.

⁷³ Pavlovitch, *Muslim al-Naysâbüri*, 209.

düzenlemeye sahip derlemelerde asıl amacın müsned rivayetleri bir araya getirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan müsned, müsned rivayetleri bir derleme amacını ifade etmektedir. Sahâbî tertibi, bu rivayet türünü muhafaza etmeye yönelik başlıca tasniflerden biri olarak öne çıkmış ancak müsned olma vasfı tertip biçimiyle sınırlı bir anlam alanına indirgenmemiştir.⁷⁴ Dolayısıyla Pavlovitch'in müsnedi esasen bir tasnif modeli olarak yorumlanması, erken dönemde farklı tertiplerle kaleme alınmış olsa da müsned rivayetleri toplamayı hedefleyen eserler arasındaki ortak zemini görünmez kılmaktadır.

Benzer bir kavramsal sorun, Pavlovitch'in VIII./XIV. yüzyıldan itibaren Müslim'in eserinin zaman zaman *el-Câmi'u's-sahîh* adıyla anılmaya başlanmasına ilişkin değerlendirmelerinde ortaya çıkmaktadır. Pavlovitch, bu adlandırmanın eserin hukuki hükümlere, Hz. Peygamber'in hayatına, görgü ve davranış kurallarına, Kur'an tefsirine, itikâdî meselelere, âhir zaman fitnelere, kıyametin âlâmetleri ve Hz. Peygamber ile sahâbîlerin faziletlerine yer veren çeşitli içeriğinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.⁷⁵ Bu noktada özellikle dikkat çekilmesi gereken husus, câmi' kavramının Müslim'in *es-Sahîh*'inin câmi' olarak adlandırılmasının gerekçesi değil aksine bu adlandırmanın niçin isabetli görülmediğini açıklayan bir ölçüt olarak kullanılmış olmasıdır. Zira zikredilen bölümleri ihtiva etmekle birlikte tefsîr ve kırâat ile alakalı hadisleri ihtiva etmediği için Müslim'in *es-Sahîh*'ine câmi' denilemeyeceği ileri sürülmüştür.⁷⁶ Buna rağmen Pavlovitch, iktibasta bulunduğu kaynaklarda dikkat çekilen bu sınırlayıcı değerlendirmeyi ifadelerine dâhil etmemektedir.⁷⁷ Bu durum kaynaktaki verilerin asli yönünün farklı bir istikamette yorumlanmasına neden olmakta ve sonuçta reddedici bir yaklaşımın eserin câmi' olarak isimlendirilmesine dayanak teşkil ettiği izlenimini doğurmaktadır.

2.3.3. "Altı Kitap Kanonunun" Oluşumu ve Hadis Literatüründe Türsel Çeşitlenme

Pavlovitch, hadislerin sahîhliğine yönelik duyarlılığın üçüncü/dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren sahîh kabul edilen hadislerden oluşan birkaç sahîh derlemenin teşekkülüne zemin hazırladığını vurgular. En erken sahîhler arasında Buhârî ve Müslim tarafından derlenen eserleri zikreder. Pavlovitch'e göre her iki muhaddis ellerindeki geniş rivayet birikiminden seçip yapmak üzere hadis tenkidi kriterlerini uygulamışlardır. Bu çerçevede Buhârî'nin eserinde yaklaşık dokuz bin rivayet ve Müslim'in eserinde yaklaşık on iki bin rivayet yer almıştır. Mezkûr sayılara yaklaşık dört bin tekrar rivayet de dahildir. Pavlovitch'e göre bu seçicilik başlangıçta dışarıda bırakılan rivayetlerin güvenilmez sayılabileceği yönündeki endişeleri de beraberinde getirmiştir. Pavlovitch, buna rağmen zamanla Buhârî ve Müslim'in eserlerinin geniş kabul gördüğünü ve beşinci/on birinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde sahîh hadisin örnekleri olarak ortaya çıktıklarını ifade eder. Pavlovitch'in bu bağlamdaki değerlendirmeleri büyük ölçüde kendisinin de açık biçimde atfı yaptığı Jonathan Brown'un hadis literatürünün "kanonlaşma" sürecine dair analizleriyle paralellik arz etmektedir. Bu nedenle burada dile getirilen tespitler, Pavlovitch'in özgün bir tezinden ziyade Brown tarafından ortaya konan görüşlerin takip ve aktarımı niteliği taşımaktadır.⁷⁸

Pavlovitch "altı kitap hadis kanonunun" oluşumuna yol açacak bir gelişme sürecinde Buhârî ve Müslim'in derlemelerine güvenilirlik açısından biraz daha düşük ama yine de muteber kabul edilen diğer hadis koleksiyonlarının eklendiğini belirtir. Bu çerçevede İbn Mende'nin, Buhârî ve Müslim'in eserlerini övdüğünü ardından Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin derlemelerini andığını aktarır. İbn Mende'nin ayrıca daha alt düzeyde olmakla birlikte önemli sayılan dört derlemeyi de zikrettiğini kaydeder: Dârimî, Tirmizî, İbn Huzeyme (öl. 311/924) ve İbn Ebû Âsım'ın (öl. 287/900) koleksiyonları.⁷⁹ Pavlovitch ayrıca İbnü's-Seken'in (öl. 353/964) dört kitap anlayışını benimsediğini aktarır. Bu yaklaşıma göre Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin eserleri, rivayetlerin en güvenilir derlemeleri olarak görülmekteydi.⁸⁰ Pavlovitch, beşinci/on birinci yüzyılın ikinci yarısında Makdisî'nin (öl. 507/1113), altı kitap olarak bilinecek olan "hadis kanonunu" açık biçimde ortaya koyduğunu da belirtir. Bununla birlikte Pavlovitch, Hâzîmî (öl. 584/1188), İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ve İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) gibi daha sonraki bazı hadis otoritelerinin İbn

⁷⁴ Ale'l-ebvâb şeklinde tasnif edilen eserlere müsned isminin verilmesi bu durumu açıkça göstermektedir. Abdullah b. Mübârek, el-Muâfâ b. İmrân ve İbn Vehb'in *el-Müsned* olarak isimlendirilen ve ale'l-ebvâba göre tasnif edilen eserleri bu bağlamda örnek verilebilir. Bu eserler bazı kaynaklarda *es-Sünen* veya *el-Câmi'* adlarıyla da anılmaktadır. Bk. Zekeriyâ Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî İlk Üç Asır)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 3.

⁷⁵ Pavlovitch, *Muslim al-Naysâbüri*, 209.

⁷⁶ Bu tanım Abdülazîz ed-Dihlevî tarafından yapılmıştır. Dihlevî, tefsîr ve kırâat ile alakalı hadisleri ihtiva etmediği için Müslim'in *es-Sahîh*'ine câmi' denilemeyeceğini ileri sürmektedir. Bk. Abdülazîz ed-Dihlevî, *Ülâletu'l-nâci'a tercümetü'l-'Ucâleti'n-Nâfi'a*, çev. Abdülehad el-Kâsımî (Hindistan: y.y., ts.), 28-29; Muhammed Abdurrahmân el-Mübârekfûrî, *Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezî* (Kâhire: Dâru'l-Fikr, 1387/1967), 1/64-66; Siddîk Hasan Han el-Kannevci, *el-Hitta fi zikri's-sihâhi's-sitte*, thk. Ali Hasan el-Halebî (Beyrût: Dâru'l-Ceyl, ts.), 118-123; Muhammed Enver Şâh el-Keşmirî, *el-'Arfü's-sezi şerhu Süneni't-Tirmizî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1425/2004), 1/32; Muhammed Takî Osmânî, *Tekmilatü Fethi'l-Mülhim* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1426/2006), 6/418-419; Ali b. Âdem b. Mûsâ el-Vellevî, *el-Bahrü'l-muhîtü's-seccâc fi şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc* (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1436), 45/362-363.

⁷⁷ Pavlovitch bu bilgi için referans olarak iki eser gösterir. Her iki eserde bu tanım çerçevesinde Müslim'in eserinin câmi' olarak isimlendirilemeyeceğine ilişkin Abdülazîz ed-Dihlevî'nin yaklaşımına dikkat çekilmiştir. Karşılaştırmak için bk. Pavlovitch, *Muslim al-Naysâbüri*, 209; Ebû Gudde, *Tahkiku ismeyî's-sahîhayn*, 49-51; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân, *el-İmâm Müslim b. el-Haccâc ve menhecühü fi's-Sahîh ve eseruhü fi 'ilmi'l-hadîs* (Riyâd: Dâru's-Sumay'î, 1417/1996), 1/400.

⁷⁸ Karşılaştırmak için bk. Pavlovitch, "Hadîth", 51; Jonathan Brown, *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim The Formation and Function of the Sunni Hadîth Canon* (Leiden - Boston: Brill, 2007), 69-70, 83, 262.

⁷⁹ İbn Mende'nin değerlendirmesi için bk. Ebû Abdullah İbn Mende, *Şürütü'l-e'imme* (Riyâd: Dâru'l-Müslim, 1416/1995), 42-43.

⁸⁰ İbnü's-Seken'in görüşü için bk. Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Şürütü'l-e'immeti's-sitte* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1405/1984), 24.

Mâce'nin eserini bu altı kitap arasına katmamaya devam ettiklerini açıklar. Bu durumun eserde zayıf kabul edilen bini aşkın rivayetin bulunmasıyla ilişkili olabileceğini düşünür.⁸¹ Pavlovitch'e göre Mizzî (öl. 742/1341) dönemine geldiğinde İbn Mâce'nin eseri artık "altı kitap hadis kanonunun" ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Pavlovitch, hadis ilimlerinin zamanla çeşitlenmesinin, uzmanlaşmış derlemelerin ortaya çıkmasına zemin hazırladığını ifade eder. Bu türler arasında müstahrec, etrâf, şürûh, kudî hadis derlemeleri ve zevâidleri özellikle zikreder. Müstahrecler, tanınmış bir eseri esas alarak hazırlanan ve genellikle âlî rivayet zincirlerine sahip, alternatif isnad yollarını içeren derlemelerdir. Etrâflar, meşhur hadis derlemelerinde yer alan rivayetlerin dizinleri niteliğindedir. Şürûhlar, hadislerin yorumlanmasına yönelik şerhlerdir. Zevâid türü, mevcut hadis kitaplarına ek olarak derlenen ve genellikle bu eserlerin seçme ölçütlerini izlediği kabul edilen ilave derlemelerdir.⁸² Pavlovitch ayrıca Hz. Alî taraftarı eğilimlere sahip bazı derleyicilerin ikinci/sekizinci yüzyıl gibi erken bir dönemde hukuki ve tarihî konularda kişisel notlar biçiminde hadis derlemeleri oluşturmuş olsalar da⁸³ Şîî normatif hadis külliyyatının sünnî İslâm'daki sahîh hareketine kıyasla daha geç bir dönemde teşekkül ettiğini vurgular. Pavlovitch'in aktarımına göre bu külliyyatın başlıca örnekleri Küleynî, İbn Bâbeveyh ve Tûsî'nin derlediği eserlerdir.⁸⁴

Pavlovitch'in *Kütüb-i Sitte*'nin teşekkülüne dair aktardıkları, temelde bu sürecin tek bir çizgi izlemediğini ve farklı yaklaşımların tarih boyunca bir arada var olduğunu gösterme amacını taşıdığı söylenebilir. Bu yönüyle o, diğer iki edisyona kıyasla tarihsel arka plana dair daha fazla malzeme sunmakta ve özellikle kaynaklarda yer alan nakilleri görünür kılmaktadır. Pavlovitch'in önceki edisyonlardan farklı olan muhtevayı metne yansıtma tercihiyle ilişkili olan bu katkı, *Kütüb-i Sitte*'nin oluşum sürecinin anlaşılması bakımından önemlidir. Ancak Pavlovitch'in hadis literatürünün çeşitliliğini ele alış biçimi ilk iki edisyona benzer şekilde oldukça sınırlıdır. Zira müstahrec, etrâf, zevâid ve benzeri türleri yalnızca isim düzeyinde anmakla yetinmekte; bu literatürün niçin ortaya çıktığına, ilk örneklerin kimler tarafından verildiğine ve bu türlerin tedvîn süreci içindeki işlevsel rollerine ilişkin herhangi bir açıklama sunmamaktadır. Böylece Pavlovitch'in verdiği bilgiler, literatüre dair isim vermektense öteye geçmemekte; okurun söz konusu literatürleri kavramasına imkân tanıyacak derinliği sağlamamaktadır. Aynı sınırlılık Pavlovitch'in Şîî hadis literatürüne dair ifadelerinde de açıkça görülmektedir. Nitekim o, Şîî külliyyatını aktarırken yalnızca Küleynî, İbn Bâbeveyh ve Tûsî gibi önde gelen üç otoritenin eserlerini zikretmekle yetinmekte; böylece bu müelliflerden önceki ve sonraki Şîî literatür geleneğinin çeşitliliğini yansıtmamaktadır. Bu nedenle Pavlovitch'in Şîî literatüre ilişkin aktarımları önceki edisyonlarla sınırlı kalmakta literatürün zenginliği, çeşitliliği ve tarihsel arka planına dair derinlikli bir kavrayış ortaya koyamamaktadır. Pavlovitch'in bu yaklaşımı, *EI*³'ün gelişim yapısıyla çok uyumlu durmamaktadır. Nitekim Rowson'un *EI*³'ün hazırlanma sürecine dair yaptığı değerlendirmelerde, bu edisyonda yer alan maddelerin büyük bir kısmının tamamen yeni içeriklerle kaleme alındığı, bazı maddelerin önceki edisyonlarda yer almayan konular olarak eklendiği ve yalnızca sınırlı sayıda maddenin önceki çalışmaların küçük güncellemeleriyle yeniden düzenlendiği belirtilmektedir. Buna karşılık önceki edisyonda yer almakla birlikte yeni araştırmalarla geliştirilmemiş maddelerin yeniden ele alınmadığı ve önceki edisyonda bırakıldığı ifade edilmektedir.⁸⁵

Sonuç

The Encyclopaedia of Islam, farklı dönemlerde yayımlanan edisyonları aracılığıyla hem İslâmî ilimlere yönelik Batılı akademik yaklaşımların dönüşümünü yansıtmakta hem de bu alanlardaki metodolojik eğilimleri görünür kılmaktadır. Bu çalışma, *The Encyclopaedia of Islam*'ın üç edisyonunda yer alan "Hadîth" maddeleri bağlamında hadis literatürünün oluşumuna dair Batı'daki yaklaşımın nasıl şekillendiğini Pavlovitch'in değerlendirmeleri üzerinden incelemiştir. Bu inceleme neticesinde ulaşılan sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir.

Her üç edisyonda hadis literatürüne yönelik yaklaşımın zaman içerisinde hem kaynak kullanımı hem de metodolojik tercih bakımından önemli değişimler geçirdiği belirtilmelidir. Bu çerçevede Juynboll'un metni, büyük ölçüde Goldziher olmak üzere Batılı araştırmacıların çalışmalarına dayanan bir literatür çerçevesi sunmaktadır. Robson'un çalışmasında doğrudan atıfların sınırlı olması dikkat çekmektedir. Bununla birlikte verilen bilgilerin önemli bir kısmının ilk edisyonla büyük ölçüde paralellik göstermesi, aynı yaklaşımın dolaylı biçimde sürdüğünü düşündürmektedir. Buna karşılık Pavlovitch'in kaleme aldığı madde, kaynak kullanımındaki genişlik bakımından önceki metinlerden ayrılmaktadır. Pavlovitch'in hem İslâmî kaynaklara hem de modern akademik çalışmalara başvurması, hadis literatürünü daha geniş bir kaynak temeli üzerinden değerlendirme çabasını yansıtmaktadır. Son dönem akademik çalışmalar arasında Schacht, (G. H. A.) Juynboll, Görke ve Schoeler gibi araştırmacıların çalışmaları Pavlovitch'in erken dönem hadis nakline ve literatürüne ilişkin değerlendirmelerinde belirleyici olarak öne çıkmaktadır. Müslüman araştırmacılardan A'zamî ve

⁸¹ Zehebî, eserde delil olmaya elverişli olmayan hadislerin sayısının çok olduğunu, bunların sayısının yaklaşık bin kadar olabileceğini ifade eder. Bk. ez-Zehebî, *Siyer*, 13/279.

⁸² Pavlovitch, "Hadîth", 52-53.

⁸³ Pavlovitch'in kişisel notlar biçiminde nitelendirdiği hadis derlemeleri için bk. Hossein Modarressi, *Tradition and Survival: A Bibliographical Survey of Early Shī'ite Literature* (Oxford: Oneworld Publications, 2003); Ron P. Buckley, "On the origins of Shī'i hadîth", *MW* 88/2 (1998), 165-184.

⁸⁴ Pavlovitch, "Hadîth", 53. Pavlovitch'in, Tûsî'nin ikinci zikrettiği eser ismini hatalı yazdığı görülmektedir. Krş. İlyas Üzümlü, "Kütüb-i Erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/5.

⁸⁵ Altıntaş, "Encyclopaedia of Islam Three' Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi", 209.

Sezgin gibi isimlere yapılan atıflar daha sınırlı olup çoğunlukla alternatif görüşleri zikretme veya literatür bilgisi sunma bağlamında yer almaktadır. Bu yönüyle Pavlovitch'in erken dönem hadis nakline ve literatürüne ilişkin yorumlarının temel referans çerçevesini Batılı hadis araştırmacılarının çalışmalarının oluşturduğu dolayısıyla yaklaşımları olduğu ifade edilebilir.

Konu bağlamında değerlendirildiğinde araştırma, Pavlovitch'in çalışmasının önceki edisyonlardan bütünüyle kopmadığını göstermektedir. Erken dönem hadis rivayeti, tedvini, tasnifi, *Kütüb-i Sitte*'nin oluşumu ve Şîî literatürü gibi konuların belirgin biçimde sürdürüldüğü dikkat çekmektedir. Konu birlikteliği olsa da Pavlovitch'in çalışması, içerik ve kapsam olarak önceki edisyonlara kıyasla bazı önemli farklılıklar içermektedir. En dikkat çekici farklılaşma, hadis tasnif tarihine ilişkin olarak musannef geleneğini müsnedlerden önce konumlandırmasıdır. Bu tercih, Juynboll ve Robson'da görülen kronolojik yaklaşımı kısmen düzeltmekte ve hadis literatürünün erken gelişimine dair daha isabetli bir tarihsel sıralama önermektedir. Ancak Pavlovitch'in erken dönem hadis derlemelerini büyük ölçüde kişisel notlar şeklinde tasvir etmesi, günümüze ulaşmayan musanneflerin içeriklerinin tespit edilemeyeceği yönündeki genellemesi ve müsned kavramını ağırlıklı olarak sahâbî ravilere göre yapılan bir tertip biçimiyle sunması, hadis tasnif faaliyetlerinin mahiyetini yeterince yansıtmayan bir çerçeve ortaya koymaktadır. Pavlovitch'in hadis literatürünün çeşitlenmesine dair sunduğu içerik de büyük ölçüde tanımlayıcı bir düzeyde kalmaktadır. Müstahrec, etrâf, şürûh ve zevâid gibi türlere işaret edilmekle yetinilmesi bu literatürlerin ortaya çıkış sebepleri, erken örnekleri ve literatürdeki işlevleri hakkında daha derinlikli bir değerlendirme sunulmasını sınırlamaktadır. Benzer bir sınırlılık Şîî hadis literatürüne ilişkin değerlendirmelerde de gözlemlenmektedir. Şîî hadis literatürü önceki edisyonlardaki gibi büyük ölçüde bazı âlimlerin eserleriyle sınırlandırılmakta, böylece yer verilen âlimlerden önceki ve sonraki Şîî rivayet geleneğinin çeşitliliği yeterince yansıtılmamaktadır. Bu sebeplerle Pavlovitch'in çalışması açıklayıcı olduğu kadar sınırları da bulunan bir perspektif olarak ele alınmalı ve İslâmî kaynaklarla karşılaştırmalı biçimde okunmalıdır. Bu tür bir okuma hadis literatürüne dair daha isabetli değerlendirmelerin yapılmasına katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın ulaştığı sonuçlar ışığında son olarak önemli olduğunu düşündüğümüz birkaç ileri çalışma önerisini dile getirmek yerinde olacaktır. Bu çalışma daha önce ifade edildiği üzere Pavlovitch'in üçüncü edisyonda yer alan "Hadîth" maddesini, hadis literatürünün oluşumu ve gelişimi bağlamıyla sınırlı biçimde ele almıştır. Oysa söz konusu madde, kapsamı ve metodolojik içeriği itibarıyla farklı araştırma alanlarına açılmaya elverişlidir. Özellikle maddede geniş yer tutan hadis tenkidi bölümü, klasik İslâmî hadis usûlü kaynaklarıyla mukayeseli olarak incelenebilir. Bu karşılaştırma hadis usûlündeki yaklaşımlara oryantalist yaklaşımın ne ölçüde yön verdiğini belirleme imkânı sunacaktır. Buna ek olarak, Pavlovitch'in hadis tenkidi bağlamında maddede ele aldığı kavramsal çerçevenin önceki edisyonlarıyla mukayesesi müstakil bir inceleme konusu olarak ele alınabilir. Böyle bir analiz, isnad ve metin tenkidi perspektifinden Batılı hadis araştırmalarındaki süreklilik ve dönüşüm noktalarını görünür kılacaktır.

Beyanlar

Teşekkürler: Yazar herhangi bir kişi veya kuruma teşekkür etmek istememektedir.

Yazar Katkıları: Çalışmanın tüm bölümleri Yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir dış finansman alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma insan veya hayvan katılımcıları içermemektedir. Tüm prosedürler bilimsel ve etik ilkelere uygun olarak gerçekleştirilmiş olup, atıfta bulunulan tüm çalışmalar uygun şekilde kaynak gösterilmiştir.

İntihal Beyanı: Bu makale intihal açısından değerlendirilmiş ve herhangi bir intihal vakası tespit edilmemiştir.

YZ Araçlarının Kullanımı: Yazar, bu makalenin hazırlanmasında Yapay Zeka (AI) araçlarının kullanılmadığını beyan eder.

Kaynakça | References

- A'zamî, M. Mustafa. *İslâm Fıkhı ve Sünnet*. çev. Mustafa Ertürk. İstanbul: İz Yay., 2021.
- A'zamî, M. Mustafa. *Studies in Early Hadith Literature*. Indianapolis: American Trust Publication, 1978.
- Abbott, Nabia. *Studies in Arabic Literary Papyri: Qur'anic Commentary and Tradition*. Chicago: The University of Chicago, 1967.
- Abdullah b. Vehb. *el-Câmi' fi'l-hadîs*. thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebû'l-Hayr. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1416/1996.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. ed. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürsid. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.
- Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yay., 2014.
- Akın, Nimetullah. "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (2008), 47-70.
- Âlü Selmân, Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan. *el-İmâm Müslim b. el-Haccâc ve menhecühû fi's-Sahîh ve eseruhû fi 'ilmi'l-hadîs*. Riyâd: Dâru's-Sumay'î, 1417/1996.
- Altıntaş, Fatma Betül Güney. "Encyclopaedia of Islam Three' Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 11/3 (2011), 205-212.
- Altıntaş, Fatma Betül (ed.). *Oryantalizmin Ötesinde Batı'da Hadis ve İslâm Araştırmaları Üzerine Söyleşiler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2025.
- Altıntaş, Fatma Betül (ed.). *Batı'da Hadis Araştırmaları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2025.
- Askalânî, İbn Hacer. *Tehzîbu't-tehzîb*. 15 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâm, 1414/1993.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *Takyîdü'l-ilm*. thk. Yûsuf el-İş. Beyrût: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebevîyye, 1974.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *Târîhu medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Beyhakî, Ebû Bekr. *el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen*. thk. Muhammed 'Avvâme. Medine: Dâru'l-Minhâc-Dâru'l-Yûsr, 2017.
- Beyhakî, Ebû Bekr. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. Kâhire: Dâru'l-Vâî, 1412.
- Brown, Jonathan. *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim The Formation and Function of the Sunnî Ḥadîth Canon*. Leiden - Boston: Brill, 2007.
- Buckley, Ron P. "On the origins of Shî'i ḥadîth". *MW* 88/2 (1998), 165-184.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. M. Zühayr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *İ'lâmü'l-muvakkî'în*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1140/2019.
- Dâvûdî, Muhammed b. Alî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Dihlevî, Abdülazîz. *Ülâletü'l-nâci'a tercümetü'l-Ucâleti'n-Nâfi'a*. çev. Abdülehad el-Kâsimî. Hindistan: y.y., ts.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnâvût - Muhammed Kâmil Karabellî. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Gudde, Abdülfettah. *Tahkîku ismei's-sahîhayn ve ismi câmi'i't-Tirmizî*. Halep: Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1414/1993.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*. ed. S. M. Stern. çev. C. R. Barber - S. M. Stern. London: George Allen & Unwin, 1971.
- Hamîd, Sa'd b. Abdullâh. *Menâhicü'l-Muhaddisîn*. Riyâd: Dâru 'Ulûmi's-Sünne, 1420/1999.
- Humeydî, Ebû Bekr. *Müsned*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru's-Sekâ, 1417/1996.
- İbn Ebû Hayseme. *et-Târîhu'l-kebîr*. Kâhire: el-Fârûk el-Hadîse, 1424/2004.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrût: Dâru Sâdr, 1398/1978.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh. *Şürûtü'l-e'imme*. Riyâd: Dâru'l-Müslim, 1416/1995.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec. *el-Fihrist*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2014.
- İsfahânî, Ebû Nu'aym. *Hilyetü'l-evliyâ'*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- İşbîlî, Muhammed b. Hayr. *Fehrese*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İyâz, Kâdî. *el-Gunye*. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982.
- İyâz, Kâdî. *Meşâriku'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr*. Tûnus - Kâhire: el-Mektebetü'l-Atîka - Dâru't-Türâs, 1978.
- Juynboll, G. H. A. "Mursal". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 7/631. Leiden: Brill, 1993.
- Juynboll, G. H. A. "Some Notes on Islam's First Fuqahâ' Distilled from Early Ḥadîth Literature". *Arabica* 39/3 (1992), 287-314.
- Juynboll, G. H. A. "The Date of the Great Fitna". *Arabica*, 142-159.
- Juynboll, G. H. A. *Encyclopedia of Canonical Ḥadîth*. Leiden - Boston: Brill, 2007.
- Juynboll, G. H. A. *Muslim Tradition Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Ḥadîth*. London - New York:

Cambridge University Press, 1985.

- Juynboll, Th. W. "Hadîth". *The Encyclopaedia of Islam First Edition*. 2/189-194. Leiden: Brill, 1927.
- Kannevcî, Sıddîk Hasan Han. *Ebcü'dü'l-ülüm*. thk. Abdülcebbar Rüzgâr. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978.
- Kannevcî, Sıddîk Hasan Han. *el-Hitta fi zikri's-sihâhi's-sitte*. thk. Ali Hasan el-Halebî. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, ts.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *el-Emvâl*. Beyrût: Dâru's-Şurûk, 1409/1989.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Garîbü'l-hadîs*. Kâhire: el-Hey'etü'l-Âmme, 1404/1984.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957.
- Keşmirî, Muhammed Enver Şâh. *el-'Arfü's-şerhu Süneni't-Tirmizî*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1425/2004.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile. "Goldziher'in Hadise Yaklaşımını Belirlemesi Açısından Erken Dönem İslam Toplumu Tasavvuru". *Darulfunun İlahiyat* 32/2 (2021), 421-456.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile. *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2020.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile - Sekmen, Kadir. "G. H. A. Juynboll'un Ricâl Literatürüne Dair Temel İddiaları ve Tahlili". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 7/2 (2021), 141-221.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile. "Erken Dönem Hadîs Literatüründen Hareketle İlk Fukahâ Hakkında Bazı Mülâhazalar (G. H. A. JUYNBOLL)". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/1 (Haziran 2009), 121-144.
- Makdisî, Muhammed b. Tâhir. *Şürütü'l-e'immeti's-sitte*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1984.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî. *el-Muvatta'*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. b.y.: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kütü'l-kulûb*. Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 2001.
- Melchert, Christopher. "The Musnad of Aḥmad ibn Ḥanbal: How It Was Composed and What Distinguishes It from the Six Books". *Der Islam* 82/1 (2005), 32-51.
- Modarressi, Hossein. *Tradition and Survival: A Bibliographical Survey of Early Shī'ite Literature*. Oxford: Oneworld Publications, 2003.
- Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahmân. *Mukaddimetü Tuhfetü'l-ahvezî*. Kâhire: Dâru'l-Fikr, 1387/1967.
- Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabîyye, 1412/1991.
- Osmânî, Muhammed Takî. *Tekmilletü Fethi'l-Mülhim*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1426/2006.
- Özer, Salih. "G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri". *İsnad Analiz Yöntemleri*. 11-50. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2005.
- Özgür, Ayşe. *Oryantalistlerin Tek Râvili Tariklerle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Pavlovitch, Pavel. "Hadîth". *The Encyclopaedia of Islam Three*. ed. Kate Fleet vd. 48-61. Leiden - Boston: Brill, 2018.
- Pavlovitch, Pavel. "Hadîth Criticism". *The Encyclopaedia of Islam Three*. ed. Kate Fleet vd. 39-51. Leiden - Boston: Brill, 2019.
- Pavlovitch, Pavel. "The Origin of the Isnâd and al-Mukhtâr b. Abî 'Ubayd's Revolt in Kûfa (66-7/685-7)". *al-Qanṭara* 39/1 (2018), 17-48.
- Pavlovitch, Pavel. *Muslim al-Naysâbü'rî (d. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-*. Leiden - Boston: Brill, 2023.
- Pavlovitch, Pavel. "Muslim b. al-Ḥajjâj". *The Encyclopaedia of Islam Three*. ed. Kate Fleet vd. 59-75. Leiden - Boston: Brill, 2023.
- Râmhürmüzî, el-Hasan b. Abdurrahmân. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. M. Accâc el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Râzî, İbn Ebî Hâtım. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1953.
- Robson, James. "Hadîth". *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 3/23-28. Leiden: Brill, 1986.
- San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1390/1970.
- Schacht, J. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. London: Oxford University Press, 1950.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed, 1411/1991.
- Sezgin, Fuad. "Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer b. Raşid'in Cami'i". *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 115-134.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn. *Tedribü'r-râvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâyâbî. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1415.
- Syed, Muhammad Masharib Shah. "Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarındaki Kaynak Kullanımının Sorunları". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 58 (Aralık 2022), 57-66.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *el-Câmi'ü'l-kebir*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Tüfekçioğlu, Zekeriya. *Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî İlk Üç Asır)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Üzüm, İlyas. "Kütüb-i Erbaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/4-6. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Vellewî, Ali b. Âdem b. Mûsâ. *el-Bahrü'l-muhîtu's-seccâc fi şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. Demmâm: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1436.
- Zehebî, Ebû Abdillâh. *el-'Ulûv li'l-'aliyyi'l-gaffâr fi izâhi sahîhi'l-ahbâri min sekîmihâ*. Riyâd: Mektebetü Advâ'i's-Selef,

1416/1995.

Zehebî, Ebû Abdillâh. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût, vd. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

Zehebî, Ebû Abdillâh. *Târihü'l-İslâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Zehebî, Ebû Abdillâh. *Tezkiretü'l-huffâz*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1377/1958.